# KERESZTÉNY MAGVETŐ

LIX. ÉVF. 1927. ÁPRILIS—JÚNIUS. 2. FÜZET.


## Prohászka Ottokár.

1858—1927.

Mint katonát a csatatéren, hajóst a tenger hullámai között: úgy érte utól a halál kaszája Prohászka Ottokárt a szószéken. Itt érezte magát otthonosan. Innen sugározta áhitatos hallgatóira lelkének tenger fényességét és melegségét. Itt folytatta a nemes harcot fáradhatatlanul az emberi gyarlóság és bűn ellen. És itt kapta azt a halálos sebet, mely után szárnyaló lelke elszállott e földi világból ama szebb hazába, amelynek útját egyengette egész életében. Szép halál. A legszebb halál, ami halandó embert átszállíthat e mulandó világból az örökkévalóságba. Midőn a lélek telve van eszményekkel s földöntúli gondolatokkal, midőn lángol benne a szent tűz, amelynek fénye az egek magasságáig világol: ilyenkor tárva nyitva az út a mennyország felé. Igy szállhatott fel Ilyés próféta is tűzszekéren az égbe. Ilyen szép halált juttatott osztályrészül Isten az ő hűséges szolgájának is. Bár e földön útaink egyben-másban elváltak egymástól, de azért érezzük, hogy általa mi is gazdagabbá lettünk. Lelke fényességének nem szabhattak határt az egyházi dogmák. Hegyen épített város volt. Hangját nemcsak a saját templomában hallották. Túlharsogott az azokon a kisszerű akadályokon, amelyeket az emberek szoktak itt egymás közé állítani. Az nem papi, hanem prófétai hang volt. Közös kincs, amely mindnyájunkat emelt és lelkesített. Azért úgy érezzük, hogy nekünk is jogunk, sőt kötelességünk koporsójára a hála és kegyelet koszorúját letenni.

Prohászka lelkének alapjelleme az optimizmus volt. Nem az a túlzó s felszínen járó lélek, amely egykedvűen halad el az élet nagy kérdései mellett, amely nem ismer problemákat s vakon táncol ama szakadékok felett, amelyekről minden pillanatban a mélységbe zuhanhat alá. Nem is az a bohém könynyűvérűség, az a színvakság, amely mindent szépnek lát s

ezért az életet, a világot s az eseményeket úgy veszi, amint azok adva vannak. Prohászka meglátja mindenben a rútságot, a gyarlóságot, a hibát, a tévedést, a fogyatékosságot; de evvel együtt meglátja az igazat, a szépet és a jót is. Szerinte nincs abszolut rossz. Minden az Isten teremtménye. Isten csak szépet és jót alkotott. Ha sok minden meg is romlott; de mindennek meg van a maga orvossága. Ez a lélek állandóan nagy problemák, az élet legnagyobb problemái felett töpreng. Nem azért, hogy az ellentéteket kiélezze, hogy a mélységeket mélyítse; hanem azért, hogy a harmóniát mindenben megtalálja s összekötő hidakat emeljen ott, ahol megközelíthetetlen és szédítő mélységek állottak. Evvel a lelkülettel állította egymás mellé az ég és a föd, az Isten és a világ, a világosság és a sötétség, a vallás és tudomány, a szabadság és hithűség ősi problemáit s mindenütt a maga egyéni módja szerint megtalálta azt az összhangot, amelyben az élet tovább folyik s Isten gyönyörködve tekint teremtményeire. Lelkének ezt a látó érzékét egyik gyönyörű beszédében így fejezi ki: „Az egyszerü örömökkel, melyekkel életem útjain lépten-nyomon találkozom, úgy vagyok, mint az útszéli virágokkal. Ezekből sem csurog ki a méz, de mindenikben van egy-egy csepp s méhecskének kell lenni, mely megérzi a mézet s ért a virágkehely kezeléséhez, ért a méz megízleléséhez s fölszívja azt. Mi is az Isten szép világában élünk, ahol sok a küzdés s a keserv is, de ne feledjük el azt a töméntelen sok jót, ami környékez minket."[1] Evvel a lelkülettel nézi az embert is. Van sok rossz ember a földön, de azért az *ember* még sem romlott. Azokat, akik a rossz emberekről az egész emberiségre következtetnek, ahoz a hindu fejedelemhez hasonlítja, aki hazájában, ahol nem terem alma, annyi sok szépet és jót hallott az almáról. Egy európai útja alkalmából egy gyümölcsös kertben végig kóstolta a földre hullott, férges és rothadt almákat s azok alapján megállapította, hogy az alma hitvány és élvezhetetlen gyümölcs. Pedig mi tudjuk, hogy az érett és ép alma igen kellemes.[2] Ez volt a Prohászka lelki berendezkedése. Nála az optimizmus egy látóérzék volt, amellyel föl tudta fedezni a durva sziklában az aranyat, a bűnös em-

[1] Világosság a sötétségben, Budapest. Élet kiadása 291. l.
[2] U. o. 269. l.

berben Isten teremtményét, a küzdelmes világban Isten-országát.

A kezeink alatt levő művei alapján megállapíthatjuk, hogy e nagy léleknek állandóan előre lendülő útja négy, egymástól megkülönböztethető mezőn halad keresztül, amelyeket így jelezhetünk: I. A tudomány. II. A bölcselet. III. A szószék. IV. Az evangélium.

Prohászka ifjúsága a XIX-ik század amaz idejére esik, amikor a *természettudományok* föltartózhatlanul nyomultak előre diadalmas útjukon, amikor elbizakodottságukban keresztül gázoltak a lélek szent jogain s annak nagy kérdéseit is a fizikai világ mértékével akarták mérni. A protestánsok egy része öröklött liberálizmusa alapján megértéssel fogadta a tudományok hódításait s azoknak igazságát igyekezett összhangzásba hozni a vallás igazságaival. Jelszava volt: összhang a vallás és tudomány között. Ez összhang megteremtése céljából hajlandó volt a dogmákból sok mindent feláldozni, hogy megmentse a lényeget: a vallást. Igy sikerült bizonyos fegyverbarátságot kötni, amely mellett a tudomány elismerte a vallás jogait s viszont a vallás is meghódolt egyes kérdésekben a nagykorúságra jutott tudomány megállapításai előtt.

A katholicizmus azonban nem volt hajlandó ilyen engedményeket tenni a tudománynak. Ő ragaszkodott a kijelentés betűjéhez, a zsinatok határozataihoz s a dogmák szentségéhez. Ahol pedig összeütközés történt a hivatalos dogma és tudomány között, ott sem lehet vesztes a katholicizmus, hanem a tudománynak kell visszahuzódnia, vagy legalább is letennie a fegyvereit. Ennek az irányzatnak volt harcos katonája, sőt ennél több: egyik vezére Prohászka, fejlődése első időszakában. De az ő harcmodora sokkal nemesebb volt, mint többi társaié. Ő itt is nem az ellentétek kiélezését, hanem a lehető összhangot kereste. Nem a tudomány lekicsinylésével akart győzelemhez jutni, hanem azt megbecsülte, jogait bizonyos határig elismerte s belemerült annak a mélységeibe, tanulmányozta problemáit, mérlegelte megállapításait, kipuhatolta gyöngeségeit, szóval lelkiismeretesen fölkészült a döntő ütközetre. Igaz, hogy az ő álláspontján mindez nem cél, hanem csak eszköz. Eszköz abból a célból, hogy annál tisztábban áll-

jon a dogma szentsége s világosabban ragyogjon a katholicizmus igazsága. Nem akar ez vád lenni, sőt elismerése annak, hogy ő már ekkor fölülemelkedett a „Syllabus“ átkozódásain s belátta, hogy a modern világ áramlatai ellen szembehunyással nem lehet védekezni s a struccpolitika megbosszúlja magát. Ennek az irányzatnak erőteljes kifejezése az Esztergomban megjelent „Föld és Ég“ című hatalmas kötete, amelyben a geológia és teológia viszonyát igyekszik megfejteni s amelylyel annak idejében folyóiratunk is részletesen foglalkozott.[3] Sokkal szélesebb körben mozog „Isten és a Világ különös tekintettel a természettudományokra“ című kötete, melyben a természettudományok mai álláspontjáról teszi beható vizsgálat tárgyává az Isten létének bizonyítására megállapított *kozmologikus* és *teológikus* érveket. Bár az újabbi teológia túlszárnyalta ezeket a tisztán észbeli és kivülről vett argumentumokat s megállapította, hogy ezek bármilyen beható ismerete még nem teremti meg az Istenben való hitet, mert a vallás nem puszta ismeret: mégis megható az a lelkiismeretes gond és mélyen szántó tanulmányozás, amellyel Prohászka a vallásnak Kant óta eme megrozsdásodott és mondhatni használhatatlanná vált fegyvereit az újabbi tudományok segítségével kiélezni és kifényesíteni törekszik. Ugyanilyen szempontból mélyed el az ősnemzés s a leszármazás nagy problemájába és a darwinizmus elméletébe. Az eredmény sehol sem kétséges. A személyes Isten teremti, élteti és kormányozza a világot. A kijelentés igaz s ha a tudomány ezzel ellentétbe jön, akkor csak ő lehet a vesztes fél, de a vallás a maga igazságaiból semmit fel nem ad. Tiszteletreméltó álláspont, de mégis nem annyira a külső érvek, mint a meggyőződésnek az a heve és ereje hatja meg az embert, amellyel azok fel vannak sorakoztatva. Ebből a szempontból a vallásnak egy igen értékes apollógiáját találjuk meg e műben. Szóval a katholicizmusnak a tudományhoz való viszonya kifejtésében Prohászka, ha sokkal nemesebb és lovagiasabb fegyvereket is használ, mint mások, de végeredményében azt kívánja, hogy a tudomány álljon meg és némuljon el akkor, amikor a dogmák határához érkezik. Az egészen más világ. Oda profán

[3] Tudomány és katholicizmus. Ker. Magvető XXXVIII. k. 295. s köv. l.

kezekkel ne nyúljon senki. Az maga a kijelentés s a csalhatatlan igazság. Amint ő maga kifejti egy későbbi szép beszédben, itt még csak a gyerekszobában van, mint a madárfiókák a fészkökben. De már szárnyait bontogatja, feszegeti, sőt ki-ki száll a szomszédos fák ágaira is.[4]

Sokkal merészebben szárnyal s emberibb húrokat penget akkor, amikor a *bölcselet* mezejére lép. Itt nem érzi folyton maga előtt a ledönthetetlennek látszó akadályokat. Megizmosodott szárnyakkal kereng a magasban, mint a sas. De miután tele szívta tüdejét az élet üde levegőjével, mindig visszatér ősi szikla-fészkébe. Elkövetkezik az ő életében is az az állapot, melyet ilyen megragadóan ír le: „Amily szükséges, hogy fészket rakjunk, épp oly bizonyos, hogy bennünk is jelentkeznek új felfogások és nézetek, bennünk is foszlanak régi s szövődnek új kapcsolatok; kialusznak régi s kigyúlnak új eszmék s eszmények; meglepnek új meglátások, jelentkeznek új érzékenységek s fakadnak új érzések s így aztán mi mindnyájan valamiképpen fészekhagyók is vagyunk. Új rendszerek, új felfogások, új művészeti irányok s új kulturák előtt állunk, mint ahogy a fészekben fészkelődő s új szükségleteit megérző madárfiók áll a levegős, mennyboltos, napsugaras s erdős világgal szemben; érzi ő s érezzük mi is, hogy a fészekből ki kell emelkednünk s új miliőbe beállanunk." De tovább hozzá teszi: „Van azonban egy fészkem, melyet el nem hagyok, jóllehet az is új s jobb világ vágyával van tele, — fészek, melyben megnyugszom, jóllehet, vágyaim szárnyait az erősebb s boldogabb életnek igénye feszíti; ez a fészek az én vallásos hitem."[5]

Egy egész életnek a célja, vágya, reménye és eszménye s egyben megvalósúlása jut kifejezésre ezekben a zengő muzsikához hasonló szavakban. Igy látjuk a megizmosodott szárnyú s az új vágyakkal s merész gondolatokkal telt Prohászkát szárnyalni a bölcselet beláthatatlan területein, ahol szerinte nincsen és nem lehet határ és befejezettség. A régiek, még a legnagyobbak is csak kezdők voltak, akik után jönnek újabbak. Mert mi a filozófia? Értelmi összefoglalás, amelyet egyes korszakok teremtenek belátásuk szerint; egyes nagy és irányt

[4] Világosság a sötétségben 1. l.
[5] U. o, 6. l.

jelölő geniusnak „értelmi vetülete." De mind ez csak forma, amelyben a gondolatok úgy húzódnak meg, mint a csiga a házában. A fejlődő élet nem fér meg ezekben a csiga-házakban, amelyek lassankint az élet tömlöcévé válnak. Az igazi filozófiának nem is az a feladata, hogy kész rendszereket alkosson, amelyek amugy sem fejezhetik ki a valóságot, hanem inkább az, hogy új methodust teremtsen s az életnek, cselekvésnek és fejlődésnek javára szolgáljon.

Ilyen alapelvek hangsúlyozása után fejti ki az intellektuálizmus vagy rácionálizmus hibáit, tévedéseit és túlzásait.[6] Az intellektuálizmus főhibája az, hogy igen nagy súlyt helyez az értelmi ismeretre, azt úgy tekinti, mint a való életet, holott a merev fogalmak rendszerével éppen elzár a való élettől s azt elsorvasztja. Az élet súlypontját az eleven élet mozgalmaiból az „abstrakt eszmék jegestengerébe" helyezi át. Előtte nem a tett, hanem a tudás a fő. Ebben van mai kulturánk főhibája is, hogy az élet igazi talaját elveszítve a gondolat absztrakciójára helyezkedett, vagy „napsugárból álmos holdvilágba" ment át. Ezért van, hogy nevelési rendszerünk nem tud erős és akcióképes egyéniségeket kialakítani, mert egyoldalu nevelés nem adhat nagy és egész embereket.

Az intellektuálizmus eredeti bűne az, hogy „túlbecsüli a fogalmak logikai tartalmát" s azt hiszi, hogy általuk a dolgok lényegét fogja meg. Pedig milyen távol állunk még a legközönségesebb dolgok igazi lényegének a megismerésétől is. Maga a világ pedig telve van az értelem által megfoghatatlan elemekkel „irrationális valóságokkal." Csupán a dolgok egyes kis részeit foglalhatjuk bele értelmi meghatározásunk hálójába. „Az értemi elemek hidat képeznek a valóság fölött el; de valamint a folyam a hid alatt iramlik, úgy a csendes stereotyp, megmerevült fogalmak alatt rejlik a valóság."[7] Végtelenül téved azért az intellektuálizmus, amidőn azt hiszi s azt akarja elhitetni, hogy a valóságot is magában foglaló ismeretet tud adni. Adhat bizonyos jelleget, útbaigazítást, de valóságot nem. Vele még a külső világ tényeit és eseményeit sem lehet valóban felfogni s annál kevésbé lehet a lélek és

[6] Az intellektualizmus tulhajtásai. Akadémiai székfoglaló. Budapest 1910. 70. l.

[7] U. o. 23. l.

Isten titkainak a mélységébe behatolni. Az életnek csak aktusa a tudás, de az élet nem a tudás miatt van a világon.[8] Ahol mégis a tudást tekintik az élet céljának, ott az élet megmerevedik, elsatnyul; felburjánzik a filozófiai szőrszálhasogatás és a szkepszisz.

Az intellektuálizmus eme fogyatékosságán nem lehet segíteni sem a szubjektiv ideálizmus, sem a történeti materiálizmus, sem a pragmatizmussal. A Kant-féle szubjektiv idealizmusban az eszmények csupa absztrakciók: elvontságok, amelyeknek a valósághoz semmi közük. Ragyogó kategóriák, amelyeknek igazi tartalmáról semmit sem tudunk. Úgy teszünk, mintha „csillámló kristálypoharakat hajtogatnánk, de nem innánk, mert üresek." S mi lesz ennek a vége? A szép eszmények mellett szomjan halunk meg, mert tárgyiság nélkül a legragyogóbb eszmények sem táplálnak.[9] Még kevésbbé lehet a szellemi világot a pragmatizmus és a történelmi materiálizmus hasznossági elveivel fölfogni és megmagyarázni.

Hol van tehát az út, amely kivezet ebből az örvénylő mélységből? Hol van a világosító szövétnek, amely a való életet tárja elénkbe? Prohászka az *objektiv ideálizmusban* látja a kérdés megoldását, vagyis abban az ideálizmusban, amely nem puszta eszme és absztrakció, hanem amelynek megvan a maga tárgyi tartalma. Az az ideálizmus valódi, amely Istenből táplálkozik s Istenhez kapcsolódik. „Csak a fölöttünk álló, a nálunk jobb s magasabb valóság adhat értéket s erőt az eszményekbe."[10] Akár vallási, akár ethikai eszményeink csak valamely abszolut lénnyel való kapcsolatukban nyernek igazi tartalmat. Ennek az objektiv ideálizmusnak atyja *Eucken Rudolf* az ő „Geisteswelt"-jével, de képviselői mindazok a filozófusok, akik az emberi öntudatot a legnagyobb valóságnak tartják s akik a szellemi világot nem tudják s nem akarják természettudományos alapon megfejteni.[11] Ez az Istenhez kapcsolódó, Istenből táplálkozó s Isten akaratát megélő és teljesítő élet az igaz élet. Mint a folyók azért tudnak a lapályo-

[8] U. o. 33.
[9] Az objectiv idealizmus Budapest. Franklin kiadás 15. l.
[10] U. o. 15. l.
[11] U. o. 30. l.

kon áthaladni, mert a magasból jönnek s a lendítő erőt a magasból kapják; úgy az Istenből táplálkozó élet tudja a tettekben és cselekedetekben a legnagyobb értékeket kiváltani.

Ez nagyjában a Prohászka filozófiájának gondolatmenete. Itt nem egy új rendszerről van szó, hanem a meglevő rendszerek okos és bölcs áttekintéséről s közülök annak a kiválasztásáról, amely a vallás és erkölcs világának a legbiztosabb fundamentumul szolgálhat. Bár az intellektuálizmus túlhajtásairól irott gyönyörű fejtegetéseiből sokkal messzibbre menő következtetéseket vonhatnánk, mint amennyire ő elment; bár filozófiájának a dogmatizmushoz és a pragmatizmushoz való viszonyáról is lehetne szavunk, de mégis itt megállunk. Megállunk vele együtt azon a szépséges magaslaton, azon a „hegyen“, amelyről mint szónok beszélt a körülötte levő sokaságnak.

Mert ha magasan szárnyalt a filozófus, még nagyobb bátorsággal és lendülettel hasogatja a levegőt a *szónok*. Amit, mint tudós és bölcsész magában átélt, annak adott nyilt és sokszor merész hangot a szószéken. Beszédei a legszebb gondolatoknak mind megannyi kincses bányája. Gazdagon megrakott hajók, amelyek a lélek legdrágább javait szállítják az élet oceánján. Kiindulásukban sokszor igénytelenek, kicsinyesek, mint a forrás, amikor kibuggyan a szikla alól, de útjokban mindig növekednek, mindig gazdagodnak, amíg lassankint szemeink láttára hatalmas folyammá dagadnak. Most megáll egy üres madárfészeknél s belőle az élet és a lélek fejlődésének örök törvényeit olvassa ki. Majd elvezet egy kis stájerországi névtelen tó mellé s ott az élet tükrét állítja elönkbe meleg közvetlenséggel. Máskor ismét a velencei tó partján dicsőíti a természetet s ébreszt csodálkozást és tiszteletet annak hatalmas alkotója iránt. Ellentmondást nem tűrő hangon szól a kulturáról s a kultura néma zenéjéről. Háborús beszédeiben őtet is itt-ott elragadta az egész Európát megrázkodtató vihar, de azért soha egy pillanatig sem lett méltatlan hivatása szentségére. Erős hittel hirdeti, hogy Isten mindnyájunk Istene. A vallást semmivel sem lehet helyettesíteni. A foglalkozás soha sem akadálya a vallásosságnak. A külső szertartások csak eszközök az igaz vallásosság ébresztésére. A vallásosság nincsen nemhez kötve, az nem a tudáson alap-

szik. Az a nagy hiba, hogy amit tudunk a hittanból, azt nem visszük át az életbe. Azt tudjuk, hogy Jézus út, de mi nem igyekszünk ezen az úton járni. Az ember gyönge és gyarló teremtés, de nem megromlott. Mint a bimbóban a virág, úgy van meg mindenkiben a jobb, a nemesebb ember. Van szabad akarat. „Vannak erők, melyek a föld sarkát rázzák és tartják — villámok, melyek hegyeket rengetnek, hullámok, melyek országokat söpörnek el, de önelhatározás, szabad kilépés a tett mezejére, az nincs másutt, csak a lélekben.“ De a legszebb eszmék is elkopnak, ha nincs bennük isteni tartalom. Szabadság, egyenlőség és testvériség üres polyva, erkölcsiség nélkül. A haladás vonatát megállítani nem lehet. Aki elébe áll, azt elgázolja. Arra csak felszállani lehet. Ma csak a madarak rakják úgy fészkeiket, mint ezelőtt ezer évekkel. Az emberek másképpen építkeznek. A hit és a kultura, a vallás és tudomány között harmóniának kell létesülnie. Nem az fő, hogy sok ház és nagy paloták épüljenek, hanem az, hogy több jóság, nagyobb szeretet költözzék az emberi szivekbe. Beszédeinek olvasása közben úgy vagyunk, mintha szebbnél szebb virágokkal gazdagon megrakott mezőben járnánk, hol minden lépésünkkel új és nem is sejtett meglepetésekre bukkanunk és gyönyörűséggel találkozunk. Sokszor értelmünk talán tiltakozik kalauzolása ellen, de szivünk még is követi őtet. Amit mond, azt mindig olyan szépen mondja, hogy elbüvöl és megigéz szépségével. Nincsen kedvünk az elénkbe állított dolgok boncolgatására, mert szava bizalmat ébreszt, előadási módja tekintélyt kölcsönöz. Mindig keze ügyében van az a háló, amellyel a hallgatókat meg lehet fogni. Ez az igazi nagy szónokok isteni adománya. Prohászka ez adománnyal megvolt áldva s ő a reá bizott talentumokat szépen is gyümölcsöztette.

A szószék magasságából az *evangélium mélységeibe* kisérjük. Beszédei hitfeleihez, vagy még nagyobb családjához: a magyarsághoz voltak intézve. Sok babért termettek azok számára földi életében, sok gyönyörűséget szerzettek s hiszszük, hogy sok lelki indítást adtak kortársainak. De halhatatlanságának igazi gyökérszálai mégis azokban az elmélkedésekben vannak, amelyeket az evangéliumról folytatott, amelyek már el is indultak világhódító útjukra, amelyek a magyar vallásos elmélyedésnek és keresztényi érzületnek mindenha be-

szédes bizonyságai lesznek.[12] Szinte újjongva követjük őtet, amikor a természet nagy templomán vezet keresztül, ahol beszédes ajka által megszépül és új jelentést kap minden: a fű, a fa, a virág, a szikla, a tó, a berek, a forrás, a folyó, a vihar; élvezettel hallgatjuk, amikor a természettudományok szédületes útjain viszen, vagy a bölcselet finom útvesztőin járva, biztos kézzel bontogatja ki annak összegomolyított szálait; gyönyörködünk benne, midőn a kulturáról, a szociális munka lelkületéről, az igazi vallásosságról, az erkölcsről, vagy Isten országról beszél, de mégis a legnagyobb áhitattal akkor figyelünk reá, amikor az evangelium rejtett mélységeit tárja föl előttünk, amidőn festő ecsetjének vonásaira megelevenedik előttünk az evangelium Jézusának az alakja. Soha sem kérdezi, hogy egyik vagy másik evangeliumot ki írta, hol írta, mikor írta, minő célból írta, mi volt az eredeti alakja s minő változásokon ment keresztül. Szóval nem teológizál. Az evangeliumot úgy tekinti, mint adott tényt, mint isteni kijelenést s annak kincses bányáját igyekszik kiaknázni a maga és embertársai építésére, lelki gyarapítására. Sokszor olvastuk már eddig is az evangeliumot. Lelkünk ringott a gyönyörűség mámorában. Nem tudtunk eléggé betelni szépségével és gazdagságával. Megbecsülhetetlen isteni és emberi értékeket találtunk benne. De mégis bevalljuk, hogy sok szépség és gazdagság mellett észrevétlenül haladtunk el. Sok ragyogó drága követ nem láttunk meg. S a Prohászka vallásos áhitattól irányított elmélkedései olyan mélységeket tártak ki előttünk, amelyeket eddig soha sem láttunk. Igaz, hogy sokszor többet lát és láttat, mint amennyi benne van, hiszen az ő színező ecsetvonásai alatt minden megszépül; sokszor nem is éppen azt és úgy olvassa ki belőle, amint benne van, de mindig erős hitből és őszinte meggyőződésből beszél.

Azok közül a Jézus-életrajzok közül, amelyeket újabban olvastunk, talán a leginkább hasonlítható Giovanni Papini Krisztusához, amely immár világhírnévre emelkedett, csak ez még nagyobb írásművészettel van megírva, mint amaz. Elmélyedő, Istent szomjúhozó és Istenben megnyugvó alapjelle-

[12] Elmélkedések az evangeliumról II. kiadás Székesfehérvár 1910. 760. l.

ménél és tendenciájánál fogva megközelíti Kempis Tamás Krisztus követéséről írott evangeliumát.

Még külön kellene szólanunk arról az *irályról,* amellyel Prohászka írt és beszélt. Az ismét egy külön isteni adomány volt nála. Őtet vagy hallani kellett, vagy olvasni kell, hogy érdeme szerint méltathassuk. A szebbnél-szebb képek, a találó hasonlatok, a kifejezések gazdagsága és választékossága teszi igazán széppé, zengzetessé és gyönyörűségessé. Nyelve általában a szónoki nyelv, még akkor is, amikor tudománnyal és bölcsészeti kérdések megoldásával foglalkozik. De mindig kristálytiszta, mint a hegyi patak s kellemes, mint a madarak éneke. Szellemével, irányzatával, igazságaival nem mindig értünk egyet, de előadási módja mindig megfog s gyönyörbe ringatja lelkünket. Példát mutat arra, hogy drága magyar nyelvünkben miképpen lehet minden érzésnek és gondolatárnyalatnak a megfelelő szép szót és kifejezést megtalálni anélkül, hogy idegenből kölcsönzött ruházatban kellene járnunk. Akik emelkedetten, de tisztán és világosan akarnak írni és beszélni, azok olvassák minél gyakrabban és behatóbban Prohászka beszédeit. Az ő társasága nemesítőleg, emelőleg és termékenyítőleg hat mindnyájunkra.

Ezek voltak azok a kiváló egyéni, szónoki, írói tulajdonságok, amelyek őtet az esztergomi teológiai tanári katedráról a budapesti tudomány egyetemen keresztül, minden külső dísz és születési előjogok nélkül, a székesfehérvári püspöki székbe emelték, amelynek nagy tudásával és őszinte vallásosságával fényt és tekintélyt tudott szerezni. És ezek biztosítják számára a földi és égi halhatatlanságot.

**Vári Albert.**

## Hitfejlődés.

A hit fejlődése örök. Kezdetét nem ismerjük, csak sejtjük, a végét hiába várjuk, mert míg ember lesz az ember, addig lesz hite és a hit mindig olyan lesz, amilyent hívő lelke megteremt.

Semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy a hit állandóan fejlődik. Fejlődés alatt értjük a kevésbbé tökéletes helyébe újabb, tökéletes lépését. A fejlődés haladás. Minden haladás egy kitüzött cél felé irányul. Mindig jelenti azt, ami az anyagin túl és felül, a szellemi létezés körében van. Mindig oda vezet, ahol az istenivel kiván találkozni, mert csak a tökéletes szellemiségben érheti el a célt.

Minthogy végesség csak a fizikai világ körében van, a szellemi haladás túlterjed mindenen, amit végesség érint.

Ezeknek a hitelemeknek elgondolása már magában is igazolja, hogy a mai ember a szellemnek olyan átfogó és átható erejével rendelkezik, amelyhez csak ezer esztendők szünetlen gyarapítása juttathatta el. A mai ember, tegyük hozzá, az a mai ember, aki az átlagos középszerüségen túl és felül van, akkora szellemi tőkével rendelkezik, amelynek méretei úgy viszonylanak a Mózes, sőt a Mohamed korabeli emberéhez, ahogy az Agiatonia Oceánjáró a Colombus vitorlásához, vagy a Newton górcsöve a Röntgen sugaraihoz.

Ezek a méreti különbségek nem úgy ítélendők meg, mintha az új és ifjú elhomályosítaná a régit, hanem úgy, mint amelyek kiterjesztett szárnyuk teljes pompájával és erejével zengik az apák dicsőségét.

A növény és az állatvilág fejlődését nem akarjuk mintaként gyanánt állítni föl, de rá kell mutatnunk, mert könnyen szemlélhető az a külömbség, amelyet az erdei körte és almafák, meg a kertiek mutatnak. A szín, nagyság, finomság, élvezhetőség oly messze állanak a mívelő és nemesítő kezéből kikerült fák gyümölcse és az őstermészetéitől, éppen mint a mai mívelt ember hitképzete és az ős emberé egymástól. Fölösleges volt tovább fűznöm e gondolatot és rámutatnom az állatvilág és a díszvirág újkori panorámájára, a régi tudás és a mai közötti külömbségre. Akinek szeme van a látásra, látja, mily állandó a fejlődés, vagy ha úgy

tetszik: a tökéletesedés, finomodás, légiesedés és szellemiesülés.

Mert bizonyos, hogy a fejlődés minden téren és bármely tárgykörben a szellemi felé halad. És vajjon miben rejlik a magyarázat? Abban, hogy a természetvilágnak bármely körzetében jelentkezik az ember, ott már megkezdődik a fejlődés, a további haladás, az új teremtés. Csak Isten és csak az ember tud teremteni. Az ember azért, mert Isten lelke működik benne. Mert Isten rábírta, hogy tovább folytassa az ő munkáját. Nagy tévedés volna ebből azt a következtetést vonni le, hogy az ember fölöslegessé tette Isten munkáját. Az örök változás az Isten munkája még akkor is, ha a mi szemünkben hanyatlást mutatna. Az, amit a nagylelkek teremtő geniussza elénkbe tár, mind folytatása az egy akarat megvalósulásának.

A cinikus és kételkedő azt kérdezi, hogy ha a teremtőlélek tökéletes, miért volt szüksége oly sok időre, annyi botlás, visszaesésre, lesülyedésre és bűnös cselekedetre, ha haladni akart és haladni tudott? Erre a kérdésre talán fölösleges is felelni, de legyen elég arra figyelmeztetni, hogy a föld és a többi csillagok, nem Istenek, hanem az anyagvilág tartozékai és tagjai, melyek csak a magok kiszabott útjain járhatnak. A nagy isteni bölcsesség épp abban nyilvánúl, hogy a tökéletesedés lehetősége a tovább fejlődés biztosítva van, mert ha nem így volna, akkor minden Isten volna. Már a görög bölcs (Anaxagoras) megmondotta, hogy a lélek (noúsz) az éltető, a formáló szemben az anyaggal. Ez a lélekelem mozgatja, idomítja a nem lélekelemeket és biztosítja a rendszerváltozást.

Az, amit a bölcselkedő lélek öntudatosan lát és tovább szerkeszt gondolatban, a primitiv elem előtt csak homályos sejtelem, félelemszülte képzelődés. Ő az érzéki világ, a természet, változatos és mindig új meglepést tartalmazó jelenségét megértés nélkül szemléli. Előtte csak az bizonyos, hogy rajta kívül van valami, ami nem ő, de amitől ő nem tud szabadulni.

Az ő felfogó és ítélő tehetsége nem tud behatolni abba, ami érzékei elől el van zárva. De minden módot fölhasznál, hogy a veszedelmet elhárítsa magáról. Az ős ember ama titkos erőt, kit mi Istennek nevezünk, minden igyekezettel meg akarja nyerni, hogy legyőzhesse ellenségét. Titkos viszonyba lépik istenével. Nevét nem említi, hogy ellensége meg ne tudja. Titkos nevet használnak az egyiptomiak, sőt a régi rómaiak is, nehogy az ellenség hozzá fordulhasson...

A rossz szellemek elűzése a bűvölés, bájolás fogásaival történt. Sőt hiszik például a malajok s ausztráliaiak, hogyha egy tört átdobnak a levegőn és utána mondják menj, menj

egyenesen és öld meg őt, s ha az ellenség nevét is megmondják s az illető megtudja, bekövetkezik a halála, s beteggé lesz a félelemtől, hacsak nem tud még erősebb bűvölőhez fordulni. Ime a még ma is divatos, megbabonázás, megigézés, megátkozás, átokfogás ős formái.

Azt is hitték, hogy a rossz szellemek bizonyos tárgyakat szállnak meg s onnan alkalmilag megjelennek. A fák, vizek, barlangok, hegyek mind telve vannak szellemekkel. Sőt a fejlettebb gondolkozás az égi testeket, s különösen a bolygókat ruházta fel isteni tekintéllyel és hatalommal. De ezeknek a földön is megvoltak képviselőik. Élőfák, kövek, majd kézzel csinált oszlopok, szobrok rejtették az istent, vagy szellemét, sőt erejét és hatalmát is.

A keleti népek szent könyvei, s köztük a mi bibliánk számtalan istenről vagy isteni lényről tartalmaznak följegyzést.

Az, ami írás formájában fennmaradott, már olyan magas fejlettségü, hogy az utókor nem merte embernek tulajdonítani, hanem egyenesen istentől, Isten kezéből származottnak. Ez a felfogás még mindig magán viseli a primitiv gondolkozás nyomait, mert Istennek kezet tulajdonít, amivel meg tudja fogni az íróeszközt és ír. Midőn azt mondja, hogy Isten szól, beszél, már jóval magasabb felfogásról tesz bizonyságot. Ezután következett az inspiratio hite, (ihletés), tehát az isteni léleknek az emberi lélekre hatása, végűl a prófétának vagy látónak öntudatos szólása és munkába lépése.

Bármilyen távol állunk az ősembertől, bármilyen óriás különbség van a mai hívő léleknek Istenhez való viszonya és a Polinézia sziget lakói hite között, bizonyos rokon vonást mindenütt találhatunk. A különbség főképpen abban mutatkozik, hogy az ősember úgy él, úgy gondolkozik és úgy cselekszik, mint természeti lény, akinek sorsa a környezet kezében van. Őt két érzés vezeti: a létfenntartás és a félelem érzése. Ő arra van felszerelve segítő és védő eszközökkel. Bizonyos mértékig már ura a természetnek, de éppen annyira szolgája is, mert hite szerint a természet telve van ismeretlen lényekkel, melyek részint emberi, részint állati alakban járnak-kelnek. A sötétség, a mélység, a barlangok, a vizek szolgálnak lakó helyökül, erősebbek minden embernél, ellenségei a jó szellemeknek, az Istennek. Minden nép hitében szerepel a jó és a rossz isten, a sátán, az ördög számtalan fajának harca. Bibliánk ótestamentumi részében a haragvó isten kiüzi Ádámot a paradicsomból, de csak úgy biztosíthatja hatalmát, hogy Cherubokkal őrízteti az ajtót, s midőn az ember szaporodni kezd és óriások jelennek meg a földön, Istén megbánja, hogy embert teremtett, s elhatározza, hogy véget vet uralmának a vizek özönével.

A kegyesség, áldozás nem elégíti ki az Istent, undorodik az állatok kövérjének füstjétől — mondja Hózseás próféta — s enged a Sátán csábításának, hogy próbára tegye Jób személyében az embert „melynek minden gondolata csak rossz." Még Jézus sem menekülhet kora hitétől. Az ördög meghurcolja valahol embertcsábító anyagot talál s ámbár a kísértést diadalmasan kiállja, mégis foglalkozik az ördöggel.

A nem-istenben való hitnek bámulatos költői formát adott Dante a Pokol-ban s bizony a nagy Luther is viaskodott az ördöggel. Dávid Ferenc az ördög szövetséges társainak tartotta ellenfeleit, akik őt istentagadással vádolták, mert az Atyától megkülönböztette a fiút.

Ahhoz, hogy a kereszténység Isten atyasága jézusi fogalmára jusson, nem volt elég 19 száz esztendő, mert a hitet formulákhoz kötötték, még a legkalandosabb reformátorok is.

Minden bántó szándék nélkül teszem azt a megjegyzést, hogy a conciliumok, zsinatok és más egyházi főhatóságok, csak formailag tértek el az őskor emberétől, aki a bálványok ezer fajtájában rögzítette meg hitét. Ismeretes az a védelmi magyarázat, hogy az imádkozó midőn régen az istenszobor, később a szentek képe előtt térdelve áldozott, vagy imádkozott, nem az emberkéz művét imádta, de emberi gyarlóságunk a tanu ellenünk, hogy míg az a kis talizmán is, melyet nyakunkon vagy kezünkön hordunk, hitünk szerint rendelkezik azzal a bűvös erővel, amely minket véd és ha kell, megszabadít. Bizonyos, hogy a keresztény egyházak legnagyobb része, még ma is esküt kíván papjától és más követőjétől a hitformára, akár apostoli, akár niceai, akár konstantinápolyi, mert csak az irott hit üdvözít.

Minket unitáriusokat rá kényszerítettek a 17-ik században, hogy valljuk és tanítsuk azt a hitformát, melyben Jézus Istennek és imádandónak van írva. Az államhatalom erejére támaszkodó egyházak az unitáriusok tiltakozását jól felhasználták arra, hogy hiveinket egész gyülekezetenként a magok egyházához csatolják. Két és félszáz esztendő kínos küzdelmét igazolja az a szokatlan közmondás, hogy az unitáriusok nem azt vallották, amit hittek.

Hitünk emiatt lassan fejlődhetett. Még abban az Unitárius Kátéban is, melyet Ferencz József püspök már a modern unitarizmus hajnalkorában adott ki, először benne voltak a régi Kátéból átvett apostoli hitformának ezek a szavai Jézusra vonatkozóan: szálla alá poklokra, felmene mennybe s onnan lészen eljövendő itélni eleveneket és holtakat.

A hitvallások szerkesztői a biblia szavait igyekeztek kihasználni s így adtak tekintélyt a hitformának. De akár

biblia, akár zsinat, mind csak emberi alkotás, mindenik csak a maga képére és hasonlatára tud alkotni s csak azt érik el, hogy az apák megeszik az egrest s a gyermekek fogva vásik el tőle. (Jer. $3_{30}$). Ha nem is egészen találó, de mégis hivatkoznom kell a divatra. Öltözködés, szokások, mind alá vannak vetve a változásnak s a társadalom megbecsülésére számító ember bármily büszke is őseire, nem kisérli meg a XVII-ik Lajos, sem a Maria Terézia, sem a roccococo, sőt még a magyar világból rámaradott kalappal vagy ruhával indulni meg az utcán.

A hitfejlődésnek rendkívül becses adataival találkozunk a XIX-ik században. A nagy francia forradalom fölszakította a filozófia és a tudományos gondolkozás zsilipjeit. A hatalmas áradat megingatta az egyház oszlopos csarnokait és az állam kezébe tette az uralkodó hatalmat. A köznép kirohant a szabadság és egyenlőség korlátlan téreire s tudása hiányában hátat fordított egyháznak, Istennek s a hitet babonának minősítette.

Ezt a rendkívül érdekes mozgalmat ma már le tudjuk szállítani kellő értékére s hasonlattal élve azt mondjuk: olyan volt, mint a kora tavaszi zápor, mely fölszedi a hegyek ormán s a völgyek katlanaiban rejtőző hó és jégtömegeket. Törve, zúzva, zajongva viszen magával mindent, amit útjában talál, de nem viszi el a tavaszt, nem szünteti meg a napsütést és a rügyfakadást, az új életet, sőt biztosít gazdag tenyészetet.

A vallás hitvilága egyre-másra kezdette fölcserélni a régi formát az új szellemmel. A biblia tekintélye a betűről áthelyeződött a szellemre. Egyelőre fájt, hogy a Mózes könyveit leszállították az eredetiség és a tökéletesség isteni Nebo hegyéről, írótoll és a másoló diák gyarló műhelyébe, emberi gyarlósággal készült, se nem egységes, se nem egyidejü, hanem innen-onnan gyűjtött, ámbár rendkívül becses művei közé. Hasonló sorsban részesült mind az ó-, mind az új-testamentumnak mindenik könyve. Kiméletlen rombolásnak tetszett és sok jajt fakasztott azokban a lelkekben, akik abban a hitben ringatták magokat, hogy a régiek mindent tökéletesen tudtak és úgy hagyták utódaikra.

Jézus helyzete is teljesen megváltozott a hitfelfogás körében. Jézus a hit helyett a tudás tárgya lett. Az égi király helyett a földi uralkodó, de sem nem mint a zsidó Dávid utóda, sem nem mint csodatevő orvos, hanem mint a lelkek regeneratora, mint új hitélet mestere, kinek országháza még nem teljes, de mind tágasabb és bizonyosabb.

A XIX-ik száz a természettudományokban és a filozófiában addig nem is képzelt sikereket ért el. Az egyház és a

vallás minden újabb sikert új aggodalommal fogadott és harcba szállt ellene vagy tagadással és átokkal, vagy új magyarázattal.

Az emberiség mindkettőből nyert, mert a védők kénytelenek voltak kilépni a várfalak mögül, a tudomány emberei pedig újabb biztatást nyertek a tovább haladásra.

Darwin a fajok eredetéről írt könyvével nagyobb kavarodást idézett elő a 60-as évek végén, mint azelőtt Strauss, vagy Renan a Jézus életével, mert most már az ember isteni származása forgott kockán. Mi lesz Istennel, ha többé nem hihetjük, hogy hat nap alatt teremtette a világot? A geologia biztatólag felelt, ne bánkódj ember, mert én hat nap helyett hat millió esztendőt s annál is jóval többet adok neked. Isten örök, a létezés s a teremtődés is örök és szünetlen.

Hasonlóan jelentős rázkódást szenvedtek a keresztény hívők, midőn a keleti népek bibliáit kezdették fölfedezni és nyilvánosságra hozni, mert ezentúl már nem volt joga egyetlen fölvilágosult embernek is azt hirdetni, hogy a keresztény és zsidó valláson kívül, mindenik vallás pogány vallás. Mindenikben ugyanaz az isteni lélek szólalt meg az ember által, mint a keresztényben. Azok, akik a 70-es, 80-as évek szellem-világában éltek, jól emlékeznek, milyen fölháborodást okozott a materializmusnak nevezett filosofiai rendszer bevonulása az irodalomba és a gondolkozásba. „Nincsen Isten, nincsen lélek. Minden csak az anyag működése a mozgás által." A materializmus uralma nem sokáig tartott, mert hiányzott belőle a felelet arra, hogy miképpen tenyészt lelkes lényeket akár az anyag, akár a mozgás. Arra sem tudott felelni, hogy az erőt honnan szerzi, minthogy az anyag nem egyéb, mint fizikai szemmel nem látható aetherikus molekulák halmaza. Már Aristoteles megmondotta, hogy az anyag nem független principium, mert csak úgy jelentkezik, mint forma, melynek korlátai vannak. Egyedül független és absolut principium Isten.

A XIX-ik száz második felében föllendült szellemi haladás az értelemnek, okoskodásnak, bölcselkedésnek kedvezett, de a hitet ahelyett, hogy elhomályosította volna, mégtisztította, fölruházta az élethez, a haladáshoz és az elterjesztéshez szükséges kellékekkel.

Azt hiszem azonban, hogy itt jó lesz figyelnünk arra, hogy az igazi, a megnyugtató hit nem annyira az egyházak keretein belül, hanem inkább az egyénekben fejlődött tovább. Az egyházak nagyon óvatosan vigyáztak, hogy a régi tantételek és egyházi gyakorlatok, mint a hit külső megnyilvánulásai, érintetlenül megmaradjanak. Akik ezeket zavarták vagy tagadták, kiközösítéssel, sőt kiátkozással is súj-

tották aszerint, amint az illető egyházi törvényei arra jogot és módot nyújtottak.

A mult 1925-ik év szenzációja volt Amerikában a darwini elmélet miatti kiközösítés. A hangsulyt mindenki arra teszi: Amerikában, a szabad haladás, fejlődés, a független egyházak és a tetszés szerint szaporodó felekezetek hazájában. És ez a tény. Ugyanis egyik déli államban (Tenniessee) véletlenül rájöttek, hogy a tanító a kis gyermekeknek a tudományos felfogás szerint beszélt a Teremtőről. A tanítót perbe fogták és törvényszék elébe állították. A tárgyalást a színhelyen, Dayton kis városban tartották meg: vádlók, védők, bírák, hirlapírók és üzletemberek ellepték a kis várost. Az első sikert a város aratta azzal, hogy kiemelkedett az ismeretlenség homályából. Sokat nyertek az állatszelidítők, akik majmokat vittek a helyszínére, hogy kigunyolják az evolutio híveit és hassanak a bírákra. Az orthodoxok győztek, a tanítót elitélték, de mielőtt erre sor került volna, már jól jövedelmező állást kapott, mint rendkívül nevezetes ember.

Sem a vádló ügyvéd, Mr. Bryan, sem a bírák nem irigylendők, mert mindenik veszített. Az evolutio elve nemhogy csorbát szenvedett volna, hanem nyert újabb fölfrissülést, nagyobb érdeklődést. A vallást nem érte bántódás. Ellenkezőleg azóta több ok van a hit mélyítésére, mert a természettudományokkal foglalkozókra irányult a figyelem, akik a hívők mellett emelnek szót. A híres Pasteur gyönyörüen mondja: Boldog ember, ki Istent hord keblében, a szépség eszményét, ki előtt hódolva hajol meg a művészet, a tudomány: a haza eszményét és az evangeliumi erények eszményét. Régen ugyanezt vallotta Newton. A geologia, a csillagászat, a chemia, a psychologia, az archeologia és a hittudományok legkiválóbb művelői és terjesztői szép összhangban vallják, hogy a tudás semmiben sem csökkenti, sőt inkább növeli a hitet.

Ha az evolutio a kiválasztást, az erősnek, épnek, az alkalmasabbnak, a jobbnak győzelmét jelenti, vajjon szenved-e valaki kárt? Hisz a természet legkisebb tényezője is önvédelemre, élete biztosítására van berendezkedve.

Az orvosi tudomány haladását annak köszönjük, hogy minden szakember igyekszik újabb tapasztalattal erősítni a tudást és azt az egész emberiség javára fordítni.

Az utóbbi 50 esztendő alatt a felvilágosodás óriás mértékben elterjedt a néprétegek között. A sajtó úgy a napi, mint az időszaki és a könyvek, könnyen, sőt majdnem ingyen szórták szét az újnál újabb ismereteket. Igaz, hogy ennek egyik eredménye a templomok hallgatói számának csökkenése, az úgynevezett hitetlenség terjedése, de ezzel szem-

ben nőnek az egyházak kisérletei a közönség visszahódítására.

Rendkivül nagy buzgalmat fejtenek ki a külföldi orthodox egyházak abban a hitben, hogy a bibliát meg tartsák régi tekintélyében. Milliókat költenek imaházak emelésére, ingyen füzetek szétszórására ...

A tudományos felvilágosodás különböző módjainak az egyházi dogmák keretében alkalmazásával kisérleteznek a nagy egyházak. Ujabban az anglikán egyház különböző árnyalatai még az alapvető 39 articulust is mozgatják s az apostoli hitforma egyes szavait kihagyandónak itélik.

Ezt a nagyon érdekes panorámát már nem forgatom tovább, csak némi tájékozást nyújtok az unitárius hit újabb irányáról.

A materializmussal szemben a mi nagy Brassaink emelte volt föl szavát a 70-es években, midőn egyik egyetemi tanár társának bebizonyította, hogy nemcsak az anyag halhatatlan. Brassainál őszintébb és igazabb hívő nem volt Erdélyben. Ő mint mindenben, a hitben is a korral haladó volt.

Ezen az alapon Brassait és a többi jeles vezető unitáriusokat, akikkel Anglia, Amerika és hazánk dicsekedett, azzal szokták vádolni, hogy nem annyira a hitre, mint a tudásra, nem az érzésre, hanem az értelemre támaszkodnak. Mi kétségtelenül valljuk, hogy amelyik vallás elhanyagolja a gondolkozást és visszafojtja a gondolatot, az már hanyatlóban van. „A vallásos gondolat, mint minden ami emberi, él és nő.“ (Dr. Mellone.)

Közelebbről ismerve, azt kell mondanunk, hogy az unitárius nagy gondolkozók inkább voltak misztikusak, mint rácionalisták. Az a lélek, amely még mindig ott lebeg a háború viharától fölvert szennyes hullámok fölött, szeretne eljutni arra a csöndes szigetre, hol az új Noé galambja olajfaágat talál. Szeretne ki szállani a béke és boldogság anyaföldjére, hogy ott mutassa be hálája égbe szálló áldozatát. A füstnél gyorsabb lelke oda vágyik, ahol találkozhatik és érezheti az isteni lélek jelenlétét, hallhatja sugallatát és bátor ajakkal kiálthatja: Abba, szerelmes Atyám!

A pajzán vad indulat tombolása befejeződött. A véráldozat párázata undorba fúlt. A durva földiségnek állatias vadsága helyett kellene valami szebb, felsőbbrendü, felségesebb, szellemibb.

A hit bizalma hív és vár mindenkit új életre, újra születésre. Bizonnyal többet ismerünk, rengeteg sokat tapasztaltunk, többet, mint elődeink. Látásunk fokozása ma már milliószor finomabb és rejtettebb mélységekbe hatol, mint a Röntgen-sugarak. Nem szólunk a hitetlennel: minden helyet átkutattam, de Istent sehol sem találtam. A kritikus XIX-ik

száz harcait átéltük és megvivtuk: a hitszabadság új, dicsőséges harcát.

Az unitárius racionalistákról ma már világosan látjuk, hogy nem az ész jogát keresték, hanem a hit igazságait védelmezték az elhomályosító rationalis elméletek ellen. Nem azért fogadták el a Jézusról alkotott újabb igazságokat, hogy őt természetes úton származottnak hirdetvén, isteni tényezőit kisebbítni akarták volna, hanem azért, mert az igaz emberben látták az Isten legtökéletesebb fiát.

Dr. Peabody, a Harvard egyetem professzora, a mai legnagyobb amerikai unitárius, bátor betekintéssel meglátta, hogy a XIX-ik száz legnagyobb unitáriusai nem annyira rationalisták voltak, hanem jóval inkább, sőt tényleg mélységesen hívő, buzgón imádkozó alázatos lelkek.

Parkernél senki jobban bele nem merült az istenség mélységébe és magasságába. Channing és Martineau és összes tanítványaik, sőt az egyszerü világi férfiak és nők is az eszményiért, az ideálisan szépért és jóért rajongtak. Csak így lehet megérteni, hogy oly sokan szánták életüket s vagyonukat embertársaik önzetlen fölsegítésére. Vajjon ki merné tagadni, hogy Berde Mózsa misztikus hívője volt az Istennek, az embernek s vallása jövőjének.

Senkit se aggasszon, hogy a Krisztusban való hit hanyatlott, midőn tapasztalja, hogy most az Istenhez közelebb érezi magát a hívő, mint azelőtt bármikor. Ha régen csak egy szeretett fia volt Istennek, most számtalan sok s ez az Istentudat és az Istenfiúság érzete, nem jelenti a hit hanyatlását, hanem fejlődését. Minél közelebb érezi magát valaki Istenéhez, annál inkább törekszik tiszta és szent életre.

A prófétai látás és hallás kora nem járt le. Tisztult értelemmel, nemesült szívvel várjuk, kérjük Isten jelenlétét, mert mi vágyunk az ő atyai meleg szeretetére, mert tudjuk, hogy igaz boldogságot és az élet gyötrelmeitől megváltó üdvösséget csak tőle várhatunk, tőle nyerhetünk.

**Dr. Boros György.**

---

# A monarchiánizmus.

Részlet szerzőnek *Az unitárizmus* (története és hitelvei) címen készülő nagyobb munkájából.

Az előbbi fejezetben azon nehézségeket láttuk, melyekkel a fejlődő kereszténységnek meg kellett küzdenie. Ebben a fejezetben az unitárius részen küzdő feleket s unitárius hitelveiket fogjuk bemutatni. Elbeszélésünk egy lényeges dologban fog különbözni minden más egyetemes hittan- és egyház történet előadásától Amazoknál a trinitárius hitelv s a katholikus egyház kialakulásának története a vezető téma. Mi e helyen az unitárius hitelveket és azoknak vitatóit állítjuk elbeszélésünk előterébe s a trinitárius dolgokról csak annyiban emlékezünk meg, amennyiben azok az unitárius nézetek és események megértéséhez okvetlenül szükségesek.

### Történeti áttekintés.

A monarchiánus unitárizmus, mint a binitárizmustól, illetőleg a trinitárizmustól lényeg szerint különböző önálló keresztény hitelv, Eleutherus római püspök idejében (175—189), a montanizmus elleni küzdelemben Noetusnak követőjével Praxeas-szal került először nyilvánosságra.* Említettük volt, hogy a montanizmus a II. század közepén annyira elterjedt, hogy Eleutherus római püspök már azon volt, hogy azt hivatalos egyházi jóváhagyással lássa el s ez alapon az afrikai, ázsiai, frigiai és itáliai kereszténységet egy egyetemes egyházzá fogja össze. Ekkor érkezett Kisázsiából Rómába Praxeas s oly heves támadást intézett a montanizmus

* *Gieseler:* Über Hippolytus, die ersten Monarchianer und die römische Kirche in der ersten Hälfte des dritten Jahrhundertes. Theol Stud. 1853. 759—787. l.

*Hegemann:* Die römische Kirche und ihr Einflusz auf die Disciplin und Dogma in den ersten drei Jahrh. 1864.

Dr. Lobegott *Lange:* Geschichte und Lehrbegriff der Unitarier vor der nicänischen Synode. Leipzig, 1831. II.-kötet. (E kis könyvecske minden régisége mellett s fontos dolgokban való tévedései ellenére mind máig egyik legjobb bevezető a monarchiánus korszak tanulmányozásába.)

ellen, hogy Eleutherus püspök meghátrált s a montanista alapon tervezett egyetemes egyház alapításból nem lett semmi. Azonban Praxeas diadala rövid ideig tartott, mert őt viszont a montanista Tertullianus vette nyilvános kritika alá s ha bírálatával a montanizmust nem is juttathatta győzelemre, azt mégis elérte, hogy Praxeast eretnekséggel megvádolhatta s Rómában lehetetlenné tehette.

A Praxeas és Tertullianus közötti vita természetszerűleg ráterelte a közfigyelmet a christologiai kérdésekre.

Ekkor lépett nyilvánosság elé a két Theodotus. Közülök az öregebbik Theodotus egy ideig ellenzés nélkül szabadon hirdette nézeteit; Victor püspökségének utolsó vagy Zephyrinus püspökségének első éveiben azonban a római presbiterium ellent mondott neki s kitiltotta őt a keresztények gyülekezetéből, mint olyant, aki Krisztust megfosztotta isteni méltóságától s illetőleg ezáltal az általa hirdetett ember Jézusban káromolta és megsértette Istent.

Viktor (vagy Zephyrinus?) püspök döntésével a harc Rómában a montanisták és antimontanisták között nem szünt meg. A smyrnai Noetusnak másik tanítványa, Epigonus, Rómába jövén, összegyűjtötte Praxeas híveit s azok élére állva tanította, hogy Krisztusban az Atya emberré lett. Majd hozzá csatlakozott a görög Kleomenes is, ki ékesszólásával ez elvnek — amiben a lényeg az volt, hogy Krisztus (tulajdonképen: Jézus) nem volt Isten, hanem ember; csupán megszállta őt az isteni erő — mind több barátot és követőt szerzett.

A montanisták és antimontanisták felekezete mellett csakhamar (még Zephyrinus életében) megszólalt egy harmadik felekezet is, kijelentvén, hogy Krisztus igen is Isten és pedig az Atyától különálló isteni személy. E felfogásnak különösen a római presbiteriumban volt számos híve, kik közé tartozott Hippolytus is. Az antimontanisták ezekkel is szembeszálltak. A presbiteriumban különösen Callistus szólott ellenük, ki már régebb idő óta Praxeasnak és Kleomenesnek volt híve. Callistus állásfoglalása azért nagyjelentőségű, mert belőle Zephyrinus után római püspök lett s mint ilyen, azon volt, hogy antimontanista elveit az egyházzal hivatalosan elfogadtassa. A római presbiterium tagjai megoszoltak Callistus és Hippolytus között, mire súlyos viták verték fel a gyülekezet békés

csöndjét anélkül, hogy bármelyik félnek sikerült volna a győzelmet kierőszakolni. E vitákról csupán Hippolytus feljegyzéseiből tudunk, amelyekben Callistus főként azzal van vádolva, hogy püspöksége alatt az egyházi fegyelem meglazult. E vádat kellő értékére szállítja le az a tény, hogy épen az ellenfél mondta ezt. Hogy a valóság nem volt nagyon rossz, bizonyítja azon körülmény, hogy a Callistus alatti heves viták ellenére sem került a római püspöki egyházban szakadásra a dolog.

Az ellentétek azonban megvoltak s még 30 év mulva, Cornelius püspök megválasztásakor (251), is küzdöttek egymással. A montanista párt a maga szigorú elvi alapjáról Corneliust az elesetteknek az egyházba való újra felvétele kérdésében túlságosan engedékenynek találta s ezért nem volt hajlandó megválasztását tudomásul venni, helyette Novatianus római presbitert ismerte el a római gyülekezet fejének. Novatianus ugyanis azt tartotta, hogy azokat a keresztényeket, akik megszegték az egyházi fegyelmet, egyetlen gyűlekezetnek sem szabad befogadnia. A szelidebb lelkületű Cornelius hiában intette ellenfeleit megbocsátásra, az mit sem használt. Cyprianus karthagói és Dionysius alexandriai püspökök Corneliusnak adtak igazat; viszont Fabius antiochiai püspök az antiochiai zsinaton mindent elkövetett, hogy Novatianus elveit juttassa diadalra. A két párt között a vita annyira elmérgesedett, hogy csaknem egyházszakadás lett a dologból. Különösen Hippolytus presbiter izgatott a montanista Novatianus szigorú elvei mellett; evégből Rómából elment Karthagóba és Alexandriába is.

Persze az antimontanista párt sem maradt tétlen. Ennek érdekében meg különösen Sabellius, ptolemaisi (egyiptomi) presbiter és Samosatai Pál, antiochiai püspök, tevékenykedtek.

Ha az elmondottakat összefoglalólag tekintjük, azt látjuk, hogy azokban két elv küzdött egymással. Az egyik elv szerint Isten személyében is, lényegében is egyetlen egy. Azokat, akik ez elvet vallották, egységhívőknek vagy monarchiánusoknak nevezték. A másik elv szerint Isten (mint fő-Isten) mellett van egy második Isten, Krisztus, a hit dolgait ők ketten intézik. Ez elvnek vallóit kettősséghívőknek

vagy binitariusoknak nevezték.* Háromsághívők vagy trinitáriusok a III. évszázadban még nem voltak.

A monarchiánusok és binitáriusok közül minket ezúttal az előbbiek érdekelnek.

A II. és III. században a monarchiánizmusnak két főirányát különböztették meg. Az egyik irányzat szerint Isten annyi, mint erő *(dünamisz)*, kinek személye („konkrét alakja") nincs, csak állatja — lényege — van. Minden, ami ezen a világon van, ennek az erőnek konkrét alakja *(modalitása)*. Ami egyfelől azt jelenti, hogy minden, ami van, végeredményében ez az őserő, illetőleg Isten, mint abszolut szellemiség. Ezért szokás ez irányzatot pantheizmusnak és pedig az őserőnek (Istennek) szellem-voltára való tekintettel racionális pantheizmusnak nevezni. De jelenti másfelől azt is, hogy minden, ami létezik, egylényegű *(homo-úziosz)* Istennel.

A másik irányzat szerint az Atya és az ember két különböző lényegü lény *(düo-füzisz)*, kiket a logosz kapcsolt össze. A logosz annyi, mint Istennek (a konkrét alakzat nélküli absztrakt abszolutumnak) lelke. Az ember magába fogadja *(adoptálja)* Istennek lelkét s ezáltal az Atyához (mint a „konkrét" Istenhez) lesz hasonlóvá *(homo-i-úziosz)*. A szentléleknek adoptálása mint folyamat, az emberi tökéletesedésnek processusa. Akiben (ilyen csak egy volt: Jézus) teljes mértékben benne van a szentlélek, az egészen olyan, mint Isten („Isten fia", „szent ember"); akiben nagymértékben van meg, az próféta; a kevesebb ihletettséggel biró ember csak bölcs, vagy esetleg még az sem, hanem „csak" ember. Ez irányzatot *adoptiánismus*nak nevezzük, mert a legfontosabb lény benne az, hogy az ember adoptálja Istennek lelkét s ezáltal az Atyához lesz hasonlóvá. (Nem egyenlővé, tehát nem homoúziosszá, hanem csak hasonlóvá, homoiúziosszá.)

Azonban akár egylényegű az Atyával az ember, akár pedig külön lényegű lény, az Atya (mint konkretizálódott Isten) fölött is, meg az ember fölött is ott van a legfőbb lény: az egy, önmagától való, a lét által nem korlátozott örök abszolutum: Isten, mint minden dolgoknak legvégső principiuma.

* *W. Macholz:* Spuren binitarischer Denkweise seit Tertullian. 1902.

Az alábbiakban a monarchiánizmusnak e két irányát ismertetem.

### A) Modálista (dünamisztikus) monarchiánizmus.*

#### (Racionális pantheizmus.)

Isten annyi, mint erő; az öszszes teremtmények ez isteni erőnek időleges alakzatai.

*A homoúzion elmélet.*

#### 1. Praxeas.

Praxeasról,** Montanusnak ellenfeléről s az első névszerint ismeretes unitáriusról csak annyit tudunk, hogy valószínüleg Eleutherus püspöksége idején (175—189) ment Rómába s ott oly eredménnyel vitatkozott a montanistákkal, hogy a presbiterium azoknak elveit a döntő pillanatban elejtette. Rómából Praxeas Karthagóba ment, hol szintén eredménnyel terjesztette monarchiánus elveit, de sikere nem volt tartós, mivel Tertullianus megtámadta s állításai egy részének visszavonására kényszerítette. Ez minden valószínűség szerint 206 előtt történt. Hogy később mi lett véle, nem tudjuk. Tertullianusnak évek mulva (213—218 között) is oka volt Praxeas ellen vitairatot bocsátani nyilvánosságra, mely irat a Praxeasról való ismereteinknek mind máig főforrása.

Praxeas hittanának ez volt alaptétele: az egyetlen egy Istent olyannak kell hinni, aki önmagában az Atyát is, a Fiút is, meg a szent Lelket is jelenti. Tehát Praxeas szerint az Atya is, a Fiú is, meg a szent Lélek is csak modalitásai Istennek, nem pedig külön Istenek. E modalitásoknak egymáshoz való viszonyát Praxeas Istenfiának magyarázatánál fejtette ki. Ő nem tagadta, hogy létezett Istenfia (Krisztus), de létét egészen ebionita felfogás szerint magyarázta: a lélek *(spiritus)* a húsnak *(caro)* hozzájárulása által lett Fiúvá *(filius)*. Amit úgy kell érteni, hogy az isteni lényeg ( a lélek, itt tulajdonképen maga Isten) Máriában testté (hússá) fo-

* Loofs ezt az elnevezést ajánlta: pluralis monofüzitizmus. V. ö. *Harnack:* Monarchianismus. (Realencyklopädie XIII. köt.) és Novatian (Realencyklopädie XIV. köt.)

** *Baur:* Die christliche Lehre von der Dreieinigkeit und Menschwerdung Gottes. Tübingen. 1841. I. köt. 245. s köv. l.

gamzott s lett Fiúvá. Az, hogy emberi alakban élt a földön, nem volt valami különös dolog. Isten, ha egyszer eljött a földre, csak annak a képében jöhetett el, aki hozzá hasonlított. A csodálatos nem ez, hanem az, hogy miképen lett Mária testében emberré Isten. A csoda itt történt. Ha e tényt precize akarjuk definiálni, azt kell mondanunk, hogy a test (a hús) által jött létre a Fiú. A test létrejötte előtt az az erő, amelyik e testet majdan éltette, Istennél volt, mivelhogy az az erő maga Isten volt. Ennélfogva tehát azt mondhatjuk, hogy tulajdonképen a test (caro) volt a Fiú, vagy Praxeas szavai szerint: Isten önmagából csinált Fiút *(deus ipse se filium sibi fecit)*. Hogy azonban Fiúvá lehessen, előbb Atyává kellett lennie *(habeat necesse est pater filium, ut pater sit, et filius patrem, ut filius sit)*. E gondolatsor idáig egész rendes volna, de a továbbiakban így is folytatható: ha Isten, mint Atya, Fiúvá lett, akkor a Fiú képében tulajdonképen az Atya szenvedett, halt meg és temettetett el *(filius patitur, pater vero compatitur)*. Minthogy pedig Jézus az újszövetségi írók szerint effélét soha nem tanított, a montanisták Praxeast „az Atyát szenvedtetőnek“ *(patripassianus)* kezdték csúfolni. E gúnynév utóbb rajta maradt Praxeas követőin. Adatok hiányában ma már nem lehet biztosan megmondani, hogy vajjon csakugyan Praxeas tanította-e ezt a patripassianizmust, vagy pedig csak ellenfelei fogták rá. Bármint álljon is azonban a dolog, tény, hogy nem a patripassianizmus volt az egyetlen furcsaság e gondolatkifejtésben. Tertullianus azt is feljegyezte, hogy Praxeas szerint a hús (caro) volt a Fiú (Jézus); a lélek (spiritus) volt az Atya (Krisztus). *(Aeque in una persona utrumque distinguunt, patrem et filium, discentes filium carnem esse, id est hominem, id est Jesum; patrem autem spiritum, id est deum, id est Christum.)* Tehát a hús, az ember, Jézus, a Fiú volt az egyik; a lélek, Krisztus, az Atya, maga Isten volt a másik. E kettősségben lehetetlen észre nem venni a test és a lélek, az anyag és az erő, a forma és a lényeg dualizmusát, mi a keresztény theologiában Isten és Atya, a christologiában Krisztus és Jézus fogalmaiban nyert kifejezést. Amit tehát Praxeas itt vitatott, az a probléma volt, amely az emberi gondolkozásnak ősrégi, de azért mind máig meg nem fejtett egyik problémája.

Bármily nagy volt is a különbség Praxeas és Tertullianus, illetőleg a monarchiánusok és a montanisták felfogása között Istenről, bizonyára már az eddig előadottakon is keresztül látszik azon közös meggyőződésük, hogy Istent mindketten szellemiségnek fogták fel. A pneumatikus Praxeas szerint: deus spiritus; Tertullianusék pedig a logos-theologiát vallották. Azonban a logos-theologia erőssége is Isten szellemiségének hite. Ezért ha Praxeas s a monarchiánusok János evangéliumát nem is tartották hitelesnek, annak lényegét, azt, hogy „verbum caro factum est", — mint láttuk — maguk is igaznak hitték.

Ebben leli egyébként magyarázatát azon különös tény is, hogy Kisázsiában, hol János evangeliuma leghamarább lett kanonná, fejlődött ki a montanizmus is, meg a monarchiánizmus is. A végletek itt csakugyan találkoztak.

### 2. Noetus.

Noëtus hittana két részből áll, az Istenről és a Krisztusról való részekből. Istenről 5. Móz. $6_4$; Ézs. $45_{14}$ és Baruch $3_{36}$ alapján azt tanította, hogy önmagától való egyetlen egy Isten *(Theósz ho autósz)*, aki Atyja és teremtője a világnak; láthatatlan, ha úgy akar maradni, vagy megjelenik, ha akarja. Krisztus nem Isten, ő csak az Úr, mint ezt 1. Kor. $8_6$-ban Pál apostol írta. Krisztusról Noëtus ezeket állította: „Ő az a másik lény, aki teremtetett és mégis öröktől való, szenvedés nélküli és mégis fájdalmakkal teljes; halhatatlan és mégis halandó." Isten és Krisztus genetikus kapcsolatban állanak egymással: Isten az absolutum, Krisztus a relativum. Más, és pedig mellérendelt a viszony az Atya és Krisztus, mint Fiú között. Noëtusnak erről való nézetéül Hippolitus a következőket jegyezte fel: Amennyiben Isten mint öröktől fogva létező lény a beszéd tárgya, Atyának neveztetik; amennyiben róla, mint teremtett lényről beszélünk, a neve: Fiú. Az Atya és a Fiú tehát ugyanegy substanciának kétféle modalitása; egyik sem a másiktól származott, hanem mint correlativ fogalmak, mindkettő az őslényegből való. A modalitások egymással nem cserélhetők fel. Az Atya és a Fiú ugyanazon lényeg s mégsem ugyanazon subjectum. Hippolitus ugyan azt állította, hogy ez elmélet szerint a Fiú személyében az Atyát

is keresztre feszítették. (Patripassianismus.) Ezt azonban Noëtus nem tanította. Az ő elgondolásában csupán annyi volt ebből, hogy amikor a Fiút keresztrefeszítették, az Atya is szenvedett. Ez nemcsak más, mint amit Hippolitus feljegyzett, hanem egyszersmind emberileg nagyon is érthető. Avagy melyik apának nem fáj fiának halálos szenvedése?

Fontos itt megjegyeznünk azt, hogy miként Praxeásnál, azonképen Noëtusnál sincs szó a történeti ember Jézusról. Akiről e monarchiánus modalisták beszélnek, az nem a történeti Jézus, hanem egy isteni lény. Nem ugyan maga az Isten, nem is „egy" Isten, hanem az egy őmagától való örök Istennek modalitása (= alkalmi formája). Amikor ezekről a monarchiánus modalistákról beszélünk, tudnunk kell, hogy ezeknek csak a theologiája volt unitárius, a christologiája nem. A modalista monarchiánus christologia nem etikai, hanem soteriologiai alapon állott. T. i. benne Isten az emberiség megváltása végett lett Fiúvá s halt meg. A Fiúvá létel, a szenvedés és a halál — e felfogás szerint — mind az emberi üdvösség visszaszerzése végett történt. Ezt az elméletet trinitárius üdvelméletnek nevezzük. Az unitárius christologia Krisztusnak személyes megváltói szerepét nem ismeri el; amiből következik, hogy keresztre feszíttetése sem áll kapcsolatban az egyetemes emberi üdvösséggel. Az unitárius soteriologia elve a személyes érdemnek üdvezítő volta. Ez pedig sem a trinitárius soteriologiával, sem pedig a patripassianizmussal nem hozható kapcsolatba.

Ami Praxeast is, meg Noëtust is unitáriussá teszi, az tehát nem christologiájuk, hanem theologiájuk: Isten lényegegységének elve, mely szerint Isten, mint absolutum, egyedül való. Az ökonomia személyei mind csak ennek az egyedülvaló absolutumnak modalitásai.

### 3. Sabellius.

Sabellius* a modalista monarchiánusoknak legfőbb theologusa volt. Amit Praxeas és Noëtus csak vázlatosan fejtették ki, az Sabelliusnál teljes világosságban és részletes kifej-

* *Harnack:* Dogmengeschichte. 4-ik kiad. I. köt. 760. s köv. l. *Baur:* Die christliche Lehre... I. köt. 256 s köv. lapjai. (Ez Sabelliusnak eddigelé legkimerítőbb ismertetése.)

tésben található meg. Sabellius neve az unitárizmus történetében évszázadokon keresztül egy szabatosan végiggondolt hitrendszert jelentett; elég volt valakire csak annyit mondani: „Sabellius“ s tudni lehetett az illetőnek hitét.

Sabellius hitrendszerének két alapfogalma volt: a monász és a triász. Monásznak nevezte ő az egy, önmagától való örök absolutumot, Istent. Ez az absolutum minden létezett, létező és létezendő dolgoknak, azok okainak és következményeinek végső foglalata. Isten mindennek összefoglaló egysége, ő a legvégső egység; fölötte vagy előtte nincs semmi. Sabellius ezt az Istent nevezte el monásznak. Mondotta ő a monászt a hallgató, a tétlen Bölcsességnek is, ami azt jelentette, hogy a világteremtés előtt a monász nem csinált semmit, csak hallgatott és elmélkedett. Ez az absolut nyugalom Sabellius szerint Istennek valódi képe. Mihelyt Isten elhatározta a világnak megteremtését, addigi tétlensége tevékenységgé, hallgatása beszéddé változott át. Azonban ez a tevékeny, beszélő Isten a különben hallgatag, tétlen monásznak csupán alkalmi szerepe volt. A teremtés megtörténte után felhagyott a szereppel s újra régi tétlen hallgatagságába merült vissza.

A tevékeny („beszélő“) Istennek neve Sabelliusnál: logos. A logos azon isteni erő, amely Istennek mint absolutumnak teremtő szándékát tetté valósította. A logos akkor, amikor Isten elhatározta a világ megteremtését, már létezett, mert hiszen a szándék már eredménye egy előző lelki folyamatnak, mit épen ez a logos folytatott le. A logos minden konkrétumnak legvégső principiuma. Jellemző sajátsága, hogy minősége nincs. A logos nem jó vagy rossz, nem erős vagy gyönge, stb. A logos teljesen személytelen, determinálatlan metafizikai őserő. Miként Isten, mint absolutum, alak, szín, forma és minőség nélküli fogalom, azonképen a logos is determinálatlan és determinálhatatlan. Isten is, a logos is metafizikai fogalmak; fizikai, tehát konkrét fogalom — Sabellius szerint — a triászban lett belőlük.

Mi a triász? A triász Istennek, mint absolutumnak, időleges objektiválódása, Istennek alkalmi szerepe. Sabellius ezt úgy is mondotta, hogy a triász annyi, mint három prózopon (= alak), mivel Istennek, mint konkretumnak, három alakja

volt: *ho patér* (az Atya), *ho hüiósz* (a Fiú), *to pneüma* (a Lélek). E három prózoponnak speciális tevékenysége a következő: az Atya a már megteremtett világnak törvényt ad, a Fiú ember lett s megváltotta a világot, a szent Lélek meglátogat és megszentel. Sabellius ezt az ökonomiát a következő genetikus rendszerbe állította: Isten a logos által teremtette meg és igazgatja a világmindenséget, ő az universumnak egyedüli ura. Az Atya a világfejlődésnek legrégibb („Mózesi") korszakában az ótestamentom törvényadója; a Fiú az újtestamentomi történeti Jézusban lett emberré; a szent Lélek az apostolokat s általuk az őskeresztényeket töltötte el isteni ihlettel.

E genetikus ökonomiának — melyben (ismételem) az Atya is, a Fiú is, meg a szent Lélek is a Monásznak részleges alkalmi projectumai a logos által — helyes megértéséhez tudnunk kell még a következőket. Sabellius szerint a létezés nem öncél, hanem csak átmenet. Öncélja egyedül csak Istennek mint absolutumnak van. Minden más létezés csak átmeneti. Hab vagyunk a lét hullámtengerén. Volt idő, mikor sem hab, sem hullám nem volt s lesz idő, mikor sem ember, sem tenger nem lesz és a nagy mindenségben a hallgatag bölcs Isten fog élni egyedül. A világegyetem létezése időbeli és átmeneti jelenség, nem ismerjük keletkezésének okát s nem ismerjük elmulásának föltételeit. Mi csak azt tudjuk, hogy ami teremtetett, az elmulik; ami van, csak addig van, míg Isten így akarja. A teremtett világot nem az Atya, a Fiú vagy a Szentlélek tartja fenn, hiszen maguk is teremtmények, hanem fenntartja Isten a logos által, amely megvolt a létezés kezdetén s meg lesz akkor is, amikor mindenek elmultanak.

Amikor tehát Sabellius az ökonomiai triászt az ótestamentum, az újtestamentum s az őskereszténység megszemélyiesítőjévé tette meg, két dolgot gondolt hozzá. Hozzágondolta egyfelől azt, hogy e történeti korszakok (s per analogiam: azoknak megszemélyesítői) nem állnak izoláltan egymás mellett, hanem szervesen egymásba kapcsolódnak, minthogy a logos összetartja őket. E gondolatával Sabellius a keresztény alapfelfogású történetbölcseletnek volt első öntudatos művelője. De hozzágondolta azt is, hogy az egész ökonomiai triásznak csak az emberrel kapcsolatban van értelme.

Azok a hasonlatok, melyekkel ő a prózoponokat magyarázta, világosan mutatják, hogy Sabellius a monászt az egész világegyetemmel, a triászt azonban tisztán csak az emberrel kapcsolta össze. Ő egy alkalommal ezeket mondotta: „Miként a napnak egy a lényege s mégis háromféle a hatása, t. i. világító, melegítő s mindenhova elterjedő, azonképen világító a Fiú, melegítő a Lélek s mindenütt jelenvaló az Atya." Azt pedig, hogy miért épen a Fiú a világító, a következőképen fejtegette: „Az Atya a Fiút napsugárul küldte e földre, hogy ott mindeneket megvilágítson. Ennek megtörténte után a Fiú visszatért („felment") a mennybe, miként a napsugár is viszszatér a napba, ha ideje lejár." A szentlelket az Atya máskor is elküldi, elküldi mindenkinek, aki méltó annak elfogadására; elküldi, hogy töltse el azt melegséggel, megelevenítő erővel, hógy legyen az egy új életben új ember. Az ökonomiai triász Sabellius szerint tehát tisztán az ember megváltásáért, illetőleg egyáltalában csak az emberrel kapcsolatban van. Az állatnak, a növénynek, meg az ásványnak ép úgy nincs szükségé a triászra, miként nincs szüksége a világegyetemnek sem, melyet nem a triász, hanem a monász tart fenn és kormányoz a logos által.

Mondotta Sabellius azt is, hogy miként az emberi test, lélek és szellem egymással szervesen összefüggő hármas egység, azonképen az Istenben, mint monászban, egy szerves egység az Atya, a Fiú és a Szentlélek. S miként a nap melegít, világít s egyidejüleg kerek test, azonképen a monász is mint Fiú megvilágosítja a világot, mint Lélek melegíti s mint Atya határozott személyiséggé foglalja össze azt. Isten (hogy Hagenbach szép mondatát idézzem) mint a nap, kitárta karjait e világnak, midőn Krisztusban napsugárként megnyilatkozott s aztán midőn napsugarát az idő leteltével halálában felmagasztalta, benne és általa az összes megvilágosultakat magához vonzotta az égbe.

Sabellius theologiája az első nagyszabású keresztény dynamis-elmélet Istenről. Sabellius Istene nem személy, hanem erő (= dynamis), nem a szeretetnek irgalmas Istene, hanem a világrend absolut ura. Ennek az energia-Istennek szíve nem dobban meg, ha óriás gépezetéből egy elvásott csavar kiesik, szeme nem lábbad könnybe, ha az égből egy ki-

hült csillag lehull. A monász nem az ember Istene, hanem az univerzumé. Nincs alakja (az ember nem hozzá hasonlít), nincsen színe (az élet pírja s a halál sárgasága nem róla van lemintázva); csak tevékenysége van. Ez az Isten a legvégső pneumatikus és materiális principium. Nevezhetjük Istennek, monásznak, erőnek, principiumnak; nevezhetjük bárhogyan, csak Atyának nem.

Sabelliusnak Isten-fogalma a modern bölcselet történetében, természetesen a rá való hivatkozás nélkül (s bizonyára anélkül is, hogy ez esetben hatásról beszélhetnénk, bár e kérdés ma még egészen nyilt kérdés), — Leibnitznál kerül elő. Leibnitz Istene is az absolut végső ok, a legvégső, az anyagtalan és modalitásnélküli tiszta aktuálitás. E legvégső okot Leibnitz is monásznak nevezte el. Leibnitz monász-elmélete főbb tételeiben azonos Sabellius monadologiájával. A monásszal kapcsolatban mindketten egyértelmüleg állapították meg, hogy a lét annyi, mint tevékenység. Azonban a lét sem Sabelliusnál, sem Leibnitznél nem a legvégső (mondjuk inkább így: a legelső, vagy: a kezdő) fogalom. A létezés egy vagy több előző folyamatnak eredménye. Ahhoz, hogy valami létezhessék, négy fogalom szükségeltetik: két subjectum és két kategoria. A két subjectum a következő: az, ami létezik, és az ami a létezést eredményezi. A két kategoria a tér és az idő, amiben létezés lehetséges. A létezés tehát nem minden dolognak kezdete. Vannak dolgok, amelyek a létezés előttiek. A létezés csak a fizikai világ alapténye. A fizikai világ mögött van a metafizika világa s ennek áll a tulsó végében — oly messze, hogy odáig a nagy távolság miatt sem az emberi szem, sem az emberi értelem el nem ér — van a hallgatag bölcs Isten, minden dolognak kezdete és vége, az absolutum: a monász. A modern filozófia nyelvén szólva, Sabellius monásza a metafizikai ontologiának legeslegelső ténye, vagy mint Böhm Károly mondaná: a metafizikai absolut öntét.

Sabellius óta Istenről sok mindent elmondottak. Azonban Istennek mint absolutumnak fogalmát a filozófia gondolkozása közel 1800 évi töprengés után ma sem tudja másnak elképzelni, mint Sabellius monászának. E tény ennek a modern filozófia történetében sehol nem emlegetett unitárius theologusnak egyik legszebb dícsérete.

A triász a monászhoz képest az, ami a filozófiai lényeghez viszonyítva a filozófiai kategoria: a megnyilatkozásnak formai lehetősége. A triász az emberrel és világával kapcsolatban a monásznak megnyilatkozási lehetősége. Lehet-e a monász irgalmas? Nem. Összeegyeztethető-e a monász fogalmával a gondviselés? Nem. Lehet-e vallásos viszony a monász és az ember között? Nem. A monász és az ember körülbelül olyan viszonyban állanak egymással, mint a gépész s a gépnek valamely alkatrésze. Itt nincs irgalom, nincs szeretet, nincs gondviselés; itt csak rend, bölcsen kigondolt, pontosan megvalósított világrend van. E kérlelhetetlen világrend fölötte áll minden relativ akaratnak; az absolutum teremtette azt, következőleg ereje és érvénye absolut. E világrend a dolgoknak mértéke. Ezt nem szeretni, hanem ismerni; nem vonzódni hozzá, hanem akarni és tenni kell. A világrenddel kapcsolatban minden ember egész ember kell, hogy legyen, mert különben a világegyetem nagy gépezete összezúzza.

De hányan vannak ilyen egész emberek? Nem több a gyarló, erőtlen, bátortalan ember, kik gondviselésre, gyámolításra, szeretetre szorulnak? Mi a vallás? A gyöngék erőssége: biztató, bátorító lelki szózat. Aki ismeri a világrend törvényeit s elég erős azoknak bátran engedelmeskedni; aki tudja, hogy e földi létben hol van helye s mi a teendője, az meglehet a vallás gyámolító segedelme nélkül is. De aki erejét elégtelennek, bizalmát bátortalannak, karját gyöngének s szivét remegni érzi, — — aki e földön nem több és nem kevesebb, *csak ember,* az mindig alázatos reménységgel fog a feléje nyújtott égi kéz után nyulni. Ezeknek a monász nem vigaszuk; ellenben az Atya, kiben hisznek; a Fiú, ki reményük s a Lélek, mely bátorsággal tölt el, — — mindenük. Sabellius triásza onnan felülről az égből nézve, bizonyára olyan, mint a napnak szivárványszinekre bomlott gyönyörű ragyogása, egy fenséges délibáb, melyben Isten lelke lebeg a vizek fölött. Innen alulról, a földről nézve azonban ez a gyönyörű fata morgana nem álomkép, hanem valódi valóság. A monásznak a triász csak alkalmi szerepe, de az embernek az Atya a hit, a Fiú a reménység, a Szentlélek a bátorító szeretet.

Amikor Sabellius egymástól szabatosan különválasztotta a monászt a triásztól, a monászt a világegyetemnek, a triászt az embernek körében helyezvén el, a lét bölcseletének is, meg a vallás lényegének és jelentőségének is a mélységeibe tekintett alá. Igaz, hogy a vallásnak ebben a felfogásában az eddigi bibliai theologiai speculatio meglehetősen nagy mértékben elveszítette értelmét. Mert mit jelenthetnének itt a speciálisan bibliai elnevezések és fogalmak? Sabellius mindannak ellenére, hogy rendszerének megokolásakor mindúntalan a bibliára hivatkozott, nem bibliatheologus, hanem filozófiai vallásbölcsész volt. Az ő részére a vallás nem bibliai, hanem életbölcseleti probléma volt. Ez volt Sabelliusnak második jelentősége a keresztény hit történetében.

Athanasius az Arius ellen irott negyedik levelében ismételten utalt a Sabellius bölcselete s a stoikus filozófia közötti rokonságra. E rokonság tényleg megvan. A stoikus bölcselet tényleg nagy hatással volt Sabelliusra. E hatás kettős volt: általános és részleges. Az általános hatás azonnal észrevehető, ha idézem Diogenes Laërtiusnak idevonatkozó alábbi mondatát: „A stoikusok szerint az élet célja a természettel egybehangzóan élni, t. i. úgy saját egyéniségünk, miként a nagy természet sajátossága szerint; ha az ember semmi olyant nem tesz, amit a világrend, mely maga a helyes, a mindent átható logos, tilt; e logos ugyanaz, mint Zeus, a mindenség kormányzója.“ E mondásnak pontos értelme a következő: élj összhangzásban saját eszes természeteddel, amennyiben az még nem vált fonákká és mesterségessé, hanem megmaradt természetes állapotában; tudva és akarva légy az, ami vagy természettől fogva: a világegyetemnek, melyben az ész az úr, eszes alkotó része; légy magad is eszes, találd bele magad az ész uralma alatti egészbe ahelyett, hogy esztelenül és saját kényed szerint cselekednél: ebben áll a te feladatod, a te boldogságod, mert ezen az úton kerülhetsz ki minden összeütközést természeteddel s a világ rendjével, biztosíthatsz magadnak kellemes lefolyású, zavartalan életet.* Stoikus felfogás szerint Zeus mint főisten és a logos egészen ugyan-

* *Schwegler* Albert: A bölcselet története. Ford. dr. Mitrovics Gyula. Bpest, 1904. 153. lap.

azok, mint Sabellius monásza és logosa. Ennek megfelelőleg a stoikus életeszmény szintén közös Sabellius életeszményével. A világrend törvényszerüségébe belehelyezkedni tudó tettre kész bátor ember mindkettőjüknek életideálja. A sabelliánus triász a stoikus filozófiában különösebbképen azért nincs meg, mivel tulajdonképen az egész görög mithologia a Sabellius-féle monász-triász megkülönböztetésen alapszik. Zeus, a főisten, a mindenséget kormányozza, de annak egyes alkatrészeivel külön nem törődik. Az embernek külön („emberszabású“) Istene — Sabelliusnak triásza — a görög mithologiában az összes többi görög isten együttvéve, kik az Olympusról lejönnek a földre, fölkeresik az embereket lakásukban, vigasztalják, bátorítják vagy mérsékelik őket; velük együttéreznek, együttélnek. Sabellius nem speciálisan stoikus, hanem általános görög impressziók alapján találta ki a monász-triász megkülönböztetést.

A részetes hatás a következő. Az isteni absolutum mint monász, már Aristotelesnél is megtalálható bölcseleti fogalom, ki Istent (helyesebben mondva: Zeust, a főistent) minden anyagtól és anyagiasságtól mentes tisztán transcendentális lénynek képzelte el. Aristoteles Isten-fogalmából azonban hiányzott egy lényeges rész, mit a stoikusok észrevettek és pótoltak: a logos. Aristoteles szerint Isten az absolut transcendes erő; a stoikusok ezt az absolut erőt mint főnevet s annak megnyilvánulását mint igét, vagyis (Sabellius terminologiája szerint) a monászt és a logost egynek tartották. Aristoteles, miként Platon is, a monász fogalmát a logosnak tartalma nélkül, a stoikusok azzal együtt képzelték el. Természetes dolog, hogy itt duális egységről van szó, minthogy a monász és a logos kölcsönösen fel nem cserélhető fogalmak. Isten nem annyi, mint logos és a logos sem annyi, mint Isten. De valahányszor a stoikusok (és Sabellius), a logosról beszéltek, Istent mindig hozzá gondolták s viszont. Az absolut mozdulatlan, metafizikai létet a stoikusok is, Sabellius is (s tegyük hozzá: mi is) csak a logoshoz mint folyamathoz viszonyitva tudjuk elképzelni. Miként tehát a stoikusok, azonképen Sabellius is, a monásznak és a logosnak dualis egységét hitte és hirdette.

Tudnunk kell azonban, hogy azon gondolat, mely sze-



8*

rint a lét annyi mint folyamat, — nem eredeti stoikus gondolat. Ezt a görög bölcsek között Herakleitos tanította először.

Nincs helye itt annak, hogy részletesen előadjam, mit vett át tőle Sabellius. A hatás ügye Sabelliussal kapcsolatban még bővebb felderítésre vár. Legyen azért elég itt csak pár tényre utalnom.

Herakleitos bölcseletének is, miként a stoikusokénak és a Sabelliusénak is, központi fogalma: a logos. Herakleitos Sabelliusnak monász fogalmát, tehát az absolutumot, őstüznek nevezte, azon őssubstantiának, melyben a lényeg s annak egyetlen atributuma: az aktivitás, vagy mint Herakleitos is, a stoikusok is, meg Sabellius is nevezték: a logos, — dualis egységben él. Önmgában véve az őstüz egy teljesen abstrakt fogalom, akárcsak Sabellius absolutuma. A világgal kapcsolatban azonban az őstüz annyi, mint: a lét; maga a megszakítás nélkül változó, folyton előálló és elmuló létezés. Ebben az örökké újra kezdődő, meg elmuló, megint újra kezdődő s megint elmuló létezésben csak egy dolog állandó, ami soha nem változik s ami az örökös kezdésben, meg elmulásban mindig maradandó: a változás. Elmulik minden, ami van, csak a dolgoknak ez az örök változása, a világnak ez a folyton változó rendje — a logos — nem mulik el soha. E világon minden úgy történik, amint ezt a logos teszi, mert ez a világtörvény a világrendben. A logos az örök mozgás, az örök kiterjedés és összehúzódás, ez az örök napfényélet, mint Sabellius mondotta. Ez az örök változás minden létezést relativvá tesz. Absolut, változás nélküli metafizikai léte egyedül Istennek van. Minden teremtett lény változik; ami tegnap még nem volt, az ma már van, holnap viszont megint nincsen. Igy egyesülnek az örök változásnak e tanában az ellentétek. Mi vagyunk és mi nem vagyunk, tanította Herakleitos; a napfény is van és nincsen, tanította Sabellius. Minden fogalomban benne van annak pozitiv és negativ alakja. Ezért mondotta Herakleitos, hogy a konkrét valóságban nincsenek kiegyenlítethetlen ellentétek. Minden tulajdonság relativ. A jó és a rossz alapjában véve ugyanaz: egy dolognak két oldala, mit a folytonos változás köt össze egymással. A tenger vizét, bár tiszta, az ember nem tudja meginni, holott a halak abból élnek. A ten-

ger vize az embereknek rossz, a halaknak jó. Milyen a tenger vize: jó vagy rossz? Jó is, rossz is, mert a jó és rossz nem absolut ellentétek. Nincs a valóságban sehol absolut ellentét, a változás fogalmában — mint ezt másfélezer évvel később az unitárius Emerson „A kiegyenlítődés“ című gyönyörű fejtegetésében modern megvilágításban is igazolta — minden kiegyenlítődik. Az örök kiegyenlítés Sabelliusnak vallásos elképzelésében a triász feladata. Az ember nem absolut rossz. Valamikor bűnt követett el, de a triász segítségével a változás örök törvénye szerint megjavul; ha pedig e földön megjavult, meg is hal e földön, hogy ott túlnan, a tiszták és igazak országában újra éljen.

Mi a kiegyenlítődés? Harc; a merev válaszfalak lerombolása; egy új világ meghódítása. „A harc — mondotta Herakleitos — minden dolognak atyja és királya.“ Minél nagyobb a bűn, annál nagyobb a bocsánat. A teljes bűnben („a keresztfán“) benne volt a teljes bocsánat, mert nincs e földön semmi állandó. Változik itt minden. Csak egy dolog örök: a logos, a változás.

Ime a logosnak központi jelentősége Herakleitos, a stoikusok és Sabellius rendszerében.

E rendszert sokféleképen próbálták elnevezni. Legtalálóbb elnevezés ez lehetne: az absolut világrend elmélete, mert központi fogalma a logosnak világrendje. Mondhatnók így is: a logosnak logikus világrendje, mivel a világrendnek az absolut észszerüség a legjellemzőbb tulajdonsága. A XVIII. században így mondották: a rationalis világrend.

Ha Sabellius helyét az unitárizmus történetében röviden és mégis szabatosan meg akarjuk jelölni, ezt kell mondanunk: vele kezdődik az unitárius rationalizmus. Ezzel aztán róla a legfontosabb tudnivalót is elmondottuk.

## B) Adoptiánizmus.

**(Monotheisztikus diofizitizmus.)**

> Isten és az ember különböző két lényeg. Az ember adoptálja a logoszt s ez által Istenhez válik hasonlóvá.
>
> *A homo-i-úzion elmélet.*

### 1. A két Theodotus és Artemon (Artemas.)

A bizanci Theodotus életéről alig tudunk valamit. Viktor püspöksége idején ment Rómába, hol tanai miatt a keresztények gyülekezetéből kitiltották. Tanításai írásban is megvoltak, de nem maradtak ránk s most azokról csak annyit tudunk, amennyit belőlük Hippolytus a Syntagmában feljegyzett. Tanítványai közül csak egy Theodotus nevüt ismerünk, aki Zephyrinus püspöksége idején próbált Rómában külön gyülekezetet alapítani. Artemonról még ennyit sem tudunk, mivel sem Hippolytus, sem Tertullianus, sem Novatianus nem említik s csak Eusebius tesz említést róla. Szerinte Artemon a két Theodotus követője volt s mint ilyen, levelezésben állott Samosatai Pállal. Epiphanius azt jegyezte fel, hogy Samosatai Pál tulajdonképen Artemon hitnézeteit újította fel s terjesztette. Mindezekből megállapítható, hogy Artemon 225—230. körül élt és tanított. Nevét hol Artemon, hol Artemas alakban találjuk írva.

Hittantörténeti jelentőségük az, hogy a Praxeasnál előkerülő dualizmust tovább fejtették. A megfejtendő probléma Praxeasnál is, Theodotuséknál is a szentlélek volt; az, hogy Isten egyetlen és legfőbb, a monarchiánusok között nem képezte vita tárgyát. Ellenben vita tárgya volt az, hogy vajjon Jézusban a földi ember adoptálta-e az isteni lelket, hogy általa Krisztussá legyen (a problémának ezt a formáját adoptiánizmusnak neveztük); vagy pedig Krisztusban a pneuma (a lélek) volt az alaplényeg s ez vette fel alkalmilag az emberi ábrázatot (ez meg a pneumatizmus). Az adoptiánizmus szerint is, a pneumatizmus szerint is tulajdonképen a szent Lélek csinált az ember Jézusból Krisztust. Ki, illetőleg mi volt ez a Krisztus? Isten? Nem. Ember? Az sem. Mi tehát? Egy közép lény.

Nézzük ezt közelebbről. Az öreg Theodotus azt tanította, hogy Jézus földi ember volt, ki Istennek különleges végzése folytán a szentlélek hatására szűztől született. Tehát nem volt preexistens isteni lény, aki a szűzben testi alakot vett magára, hanem földi ember, kit megkereszteltetésekor a szentlélek megszállott s Krisztussá tett, vagyis olyan képességekkel ruházott fel, melyek következtében kivált az összes em-

berek közül. Mi volt Jézusban „Krisztus“? Theodotus szerint: a szent Lélek; ennek hozzájárulása tette Jézust Krisztussá. Ezért a Lélek előbbrevaló Krisztusnál, illetőleg Jézusnál. Ki Krisztus? A szentlélekkel megtelt Jézus. Krisztus fogalmában tehát van földi, emberi rész is, a szentlélekben azonban semmi ilyen nincs, az tisztán isteni. De azért nem maga Isten. Ha rangsorba állítjuk e fogalmakat, a következő sorozatot kapjuk: Isten — szentlélek — Krisztus (helyesebben: Jézus Krisztus) — az ember. A szentlélek tehát magosabbrendű fogalom Jézus Krisztusnál, mert volt akkor is, amikor Krisztus még nem volt s megmaradt azután is, hogy Jézus keresztre feszíttetett. Theodotus e szentlelket Melchizedek-nek (héber szó = az igazság királya) nevezte (1. Móz. $14_{18}$) s azt állította róla, hogy az egy hatalmas nagy erő, fenségesebb mint Krisztus, mert — képletesen szólva — ha Melchizedek az őseredeti, akkor Krisztus annak csak másolata; ő az égi hatalmak szószólója Istennél s az emberek legfőbb papja:, Jézus Krisztus egy fokkal alacsonyabbrangú. Ez a Melchizedek volt tulajdonképen Istennek egyszülött fia, ki öröktől fogva létezett s kinek lényege teljes mértékben isteni. Igaz, hogy Jézusban is volt isteni lényeg (ez tette őt Krisztussá), de volt benne földi, emberi rész is (ezért volt Jézus) s emiatt nem volt ő kizárólag Istenfia, hanem egyszersmind emberfia is.

A különbség Praxeas és Theodotus között nyilvánvaló, Praxeas szerint Istennek lelke lejött a földre s beleszállott Jézus emberi alakjába. Jézus bármit tett vagy mondott, ahhoz ő csak a formát adta, a lényeg mindenütt a szentlélek volt. Praxeas szerint Jézus tehát azért nem volt Isten, mert az, ami benne isteni volt, a szentlélek, tulajdonképen maga volt az Isten. Isten pedig csak őmaga és csak egy lehet, nem kettő. (Ez a pneumatikus monarchiánizmus.) Theodus szerint ellenben a szentlélek megszállta Jézust és Krisztussá, az az tökéletessé tette. A megkereszteltetéstől kezdve egészen haláláig Jézus maga az emberi tökéletesség, aki úgy szól és úgy cselekszik, amint azt a benne levő isteni lélek diktálja. Ez a tökéletes ember azonban ezért még nem Isten, hanem csak ember; miként a gyermek sem saját apja azért, amiért apja lelke van benne. Más az apa és más a fiú. Más

Isten és más a szentlélek. (Ez az adoptiánus monarchiánizmus.)

Ami e kétféle elméletben a legfontosabb, az, hogy bennük az ökonomiában a szentlélek került Isten mellé, nem Jézus Krisztus. E gondolat Theodotuséknál még teljesen embriójában volt. Hogy e gondolat helyes gondolkozásból fakadt, azonnal megérjük, ha hozzágondoljuk a következőket. Isten lesz-e abból, akit ma is megszáll a szentlélek? Nem. Jézus Krisztus száll bele a lélekbe ilyenkor? Az sem. A szentlélek tehát sem nem Isten, sem nem Jézus Krisztus, hanem egy önálló tevékenységű isteni lényeg. Jézustól származott? Nem, mert hatása Jézus halálával nem szűnt meg. Puszta fictio? Az, sem, hanem valóságos reális tény. A szentlélek mint megihlető erő, valósággal létezik: Isten őbenne és őáltala nyilatkozik. Szentlélek tehát van. Ha pedig van, akkor kell, hogy legyen helye is az ökonomiában. Van is helye, még pedig mindjárt Isten mellett. Isten-é a szentlélek? Nem, mint ahogy pl. nem maga az ember az emberi lélek sem. Mindazonáltal Isten lényegéhez a szentlélek ép úgy hozzátartozik, mint pl. az emberhez lelke. Csak a lélek által lesz egész emberré („emberré“) az ember. Istenről is csak a szentlélek útján és által tudunk, minthogy Isten benne és általa nyilatkozik meg. Baj, ha valaki a szentlelket Istennek tartja? Nem baj, de biztonság kedvéért jó hozzátenni, hogy Isten azért nemcsak annyi, mint „szentlélek“. Miként az apa sem csak annyi, mint fiának lelke. Egyszóval a szentlélek az isteni ökonomiában Isten után és Krisztus előtt foglal helyet. Isten csak egy van, a monarchosz; az emberre nézve azonban két legfőbb lény van: Isten és az ő lelke.

Artemas még tovább vitte e gondolatfonalat s átadta azt Samosatai Pálnak. Róla ennyi mindaz, amit tudunk. De annyi is elég ahhoz, hogy ehelyen őt se hagyjuk említés nélkül.

Az elmondottakhoz Eusebius egy rendkívül nagybecsű észrevételt csatolt, azt, hogy Theodotus ugyan nem idegenkedett Platonnak, meg Zenonak bölcseletétől, de azért a maga Aristotelesét, Euklidesét, meg Galenusát nem adta volna Platonért. Ez a megjegyzés arra utal, hogy Theodotus a görög empirikusok bölcseletének befolyása alatt állott.

Nem itt a helye elmondani, hogy mivel és hogyan hatott Platon a keresztény hitfelfogásra. De az alábbiak megértése végett nehány észrevételt itt is el kell mondanunk.

Platon világfelfogásában az, amiből minden lett, a *jó*-nak metafizikai eszméje volt. „Ez végső alapja a megismerés nek és a létnek, az észnek és az észrevettnek, minden szubjektivnak és objektivnak, az ideálisnak és reálisnak, de maga felül van az ilyen megkülönböztetéseken.“ Ez az absolut jó az Isten, egy metafizikai fogalom, aki a lét fogalmán is túl van, mert a lét már korlátozás, holott Isten korláttalan, ő az absolutum. Platon elképzelésében Isten mellett van a demiurgos. Platon demiurgosa ugyanaz, mint Theodotus Melchizedekje: ők minden létezőnek teremtői. Isten minden létezőnek őseredeti örök mintaképe. Mellette vannak egyik oldalon egy folyékony anyag, másik oldalon az eszmék. Isten az eszméknek s e folyékony anyagnak összevegyítése által létrehozta minden létezőnek ősanyagát: a világlelket. A világlélek nem egylényegű valami, benne két lényeg van összevegyülve: az erő és az anyag, az eszme és a tárgy, a szándék és a megvalósulás. A világlélek Istennek és az embernek, helyesebben mondva: az égi és a földi dolgoknak egysége. Léte csak szellemi vonatkozásban örök, fizikai értelemben mulandó. A demiurgos — „a világalkotó“ — ezt a világlelket mint valami óriás hálót kiterjesztette a mindenség fölé s aztán belőle kinövesztette a szerves világot.

Platon Istene mindennek legvégső principiuma, egy teljesen bölcseleti abstraktum, kiben részek nincsenek, mert ő az absolut egyszerüség; kinek sem állapota, sem alakja, sem szine nincs, mert mindezek tulajdonságok, tehát meghatározottságok, holott Isten minden meghatározottságon felül van: meghatározhatatlan, mert absolutum. Ezért mondotta róla Platon: „Istent, a mindenség Atyját és Alkotóját, nehéz megtalálni s ha az ember meg is találta, szóval meghatározni lehetetlen.“

Pál apostolról szólva említettük, hogy Isten tulajdonképen keresztény elképzelésben is ilyen abstrakt absolut fogalom. Konkrét vonatkozásban, (amely vonatkozás az absolutum fogalmát már határok közé — a konkrétum logikai

határai közé — zárja) nem Isten, hanem: az Atya. A keresztény ökonomia „Atya“ fogalmának megfelelő személy Platon theologiájában nincs, mert pl. a „világlélek“ nem az. A keresztény theologia a világlelket „semmi“-nek mondja (Isten „semmiből“ teremtette a mindenséget). A keresztény theologiában a teremtést az Atya akaratából a logos (= a Fiú, Krisztus, Melchizedek) végezte el. A keresztény „logos“ egészen ugyanaz, mint Platonnak demiurgosa. A keresztény Isten s a logos tehát Platon Istenének és demiurgoszának parallel fogalmai. Séma szerint ennyiben Theodotus mintha Platon, illetve a Platont követő gnostikus egyházatyákat követte volna. Van még egy hasonlatosság is: az eszméknek Platon elgondolásában ugyanaz a szerepük, mint a keresztény ökonomiában a szentléleknek: ők fölkeltői minden szándéknak, végrehajtó ösztönzései minden tettnek, ezek az eszmék az örök ihlet. Ha Isten az örök eszménykép, akkor az eszmék az emberben az örökös ösztönzés ez eszményképhez hasonló lenni. Platon helyesen járt el, amikor az anyagot ilyen „eszmék“-kel telítette, mert az élőlény fogalma e kettőnek szerves egységéből áll. Az eszme magasabbrendű az anyagnál, mert Isten lényegéhez hasonló. Isten is eszme, ő a tökéletességnek absolut eszméje. Az absolut az emberben már csak a világlélekben korlátozott mennyiségben és minőségben van meg. Az ember épen emiatt nem lehet soha olyan tökéletes, mint Isten.

Platon Istene logikailag kimutatható Isten. Ő azon királyi szellem, ki elérhetetlen magasságban trónol és uralkodik. Lábainál évmilliók óta kering a nagy világmindenség s benne évmilliók óta él, mint egy kis parány, az ember. Platon Istene az absolut fenség; az absolutum hatalmának ereje, de ez gyöngesége is. Platon Istene egy teljesen hideg, rideg fogalom. Trónja oly magas, a földtől oly messzi van, hogy a szenvedő ember jajkiáltása nem hallszik odáig. S ha hallaná is, mit használna az? Platon Istene nem a szenvedők vígasza; kezét nem tartja gyermekeinek ütőerén, hogy megérezze a mi földi, emberi örömünket vagy bánatunkat. Ez az absolut Isten az örök igazságnak komor Istene. A jóság Istene, — mondotta róla Platon, de hozzátette: jó pedig az, ami igaz. Oh, hányszor ejt lelkünkön, testünkön halálos

sebet az igazság, mivelhogy nem vagyunk mindnyájan egyformák s ami az egyiknek igazság, az a másiknak halál. A részvétnélküli rideg absolutum a relativ emberiség fölött annyi, mint a könyörtelen végzet: a sors. Ezért teremtette meg a keresztény theologia Isten mellé az Atyát; azért, hogy legyen, aki az absolutumban képviselje a konkrét relativitást. S azért nevezte el Jézus az Atyát nem a jóság, hanem a szeretet Istenének. Az igazság jó, de a jóság még nem szeretet. A jóság absolut fogalom, a szeretet ellenben relativ. A gyermek nem mindig jó, de azért az Atya mégis szereti. Az igazság Istene nem szereti azt, ami nem jó, és nem könyörülhet azon, ami gyarló. Az igazság Istene a sors Istene, aki játszva emel s mosolyogva ver le. Platon Istene ugyanazon absolutum, mint a Sabellius Istene, de mellőle hiányzik a legnemesebb lény, kit emberi elme valaha elgondolhatott: a szerető Atya. Platon Istene nem a szív, hanem az ész Istene volt. Ezért is mondta Theodotus: szeretem Platont, de nem adnám érette oda Aristotelest.*

Aristotelest főképen az különbözteti meg Platontól, hogy etikai világnézete antropocentrikus. Platontól minden kívülről, Istentől jön s hozzá siet vissza; Aristotelesnél az ember önmagának eszményképe. Platon életbölcselete metafizikai, Aristotelesé emberi és földi. Platon szerint az élet célja végeredményében az emberbe szorult „eszmének“ a „világlélekbe“ való visszatérése, vagyis földi szempont szerint: az élet megsemmisülése; Aristoteles szerint ellenben: „a legfőbb jó nincs kívülünk, hanem bennünk, s nem más, mint a boldogság.“

Mi a boldogság Aristoteles felfogása szerint? A felelet erre a következő:

„Minden lény törekszik a tökéletesség azon fokára, melyet elérhet; azon formára, mely teljes valóságát kifejezi; szóval azon formára, melyben megvalósul. A formáló cselekvés tehát azonos a céllal; s mivel minden lény bizonyos formában igyekszik megvalósulni, minden lénynek megvan a maga különös célja is. A cél pedig a jóval azonos; a létezőknek java (jósága) tehát abban áll, hogy a valamirevaló-

* Platon és Aristoteles ismertetéséhez. l. dr. Ottmar *Dittrich:* Geschichte der Etik.. Leipzig 1926. I. köt.

ságból átmegy a valósított formába; a legtökéletesebb lény az lesz, melyben minden valamirevalóság egyszersmind megvalósult forma is. Mert ami még nem valósult, az egyelőre tökéletlen. Az egész természet így egy nagy műhelyhez hasonlít, melyben minden létező örökké azon dolgozik, hogy valamirevalóságát formában valósítsa, az az lerontsa azt, ami benne tökéletlen és sokasítsa azt, ami tökéletes." „A boldogság tehát bizonyos cselekvésben rejlik. De a cselekedetek közül némelyek szükségképiek, mások pedig olyanok, melyek szabad választásunktól függenek; s ez utóbbiak közül ismét némelyek olyanok, melyek magukért, mások pedig olyanok, melyek más tárgyakra való tekintetből birnak fontossággal. A boldogságnak szabadon választott és magára, nem pedig más dologra való tekintettel választott cselekvésben kell állania. Mert a boldogságnak nem szabad semmire sem szorulnia és megelégedését teljesen önmagában kell föltalálnia. Milyen cselekedetek pedig azok, melyeket önmagukért kivánunk? Ezek az erénynek megfelelő, a szép és a nemes cselekedetek. Nem minden cselekvés jó; az a jobb, mely lelkünk jobb részéből fakad. A legjobb cselekvés az, mely a legnagyobb boldogságot adja. Ez a cselekvés pedig, hogy még egyszer ismételjük, az erény; a tökéletes boldogság pedig az, mely lelkünk legbecsesebb részéből s a legtökéletesebb erényből fakad. Cselekvés nélkül tehát nincs sem erény, sem boldogság."*

A boldogság tehát a cselekvő, a tevékeny életben van. „Az olimpiai játékoknál nem a legszebbek s legerősebbek nyerik el a koszorút, — úgy mond Aristoteles; hanem azok, akik a porondon érte küzdenek." Mindenféle cselekvés boldogít? Nem. Csak az észszerű tevékenység („a legmagasabb erény által vezetett lélek cselekvősége") az, ami boldoggá tesz. A fösvény nem boldog, a gyilkos sem boldog, mert cselekedetüket nem az erény irányította. De boldog az édesanya, boldog a munkás, boldog mindenki, aki cselekedeteiben él s e cselekedeteket nem az önzés vezeti. Ha a cselekedetekben az igazság s a szeretet együtt vannak, születik meg a boldog-

* Paul *Janet*:: A politikai tudomány története az erkölcstanhoz való viszonyában. Ford. Lőrincz Béla. Bpest, 1891. I. köt. 232. és 234. lapok.

ság. Aristoteles volt az első, ki nem (mint Platon) az igazságot, nem is (mint Epikuros) a szeretet, hanem e kettőnek vegyülékét, a barátságot állította az emberi lélek legnemesebb tulajdonának.

Hittantörténeti szempontból Aristoteles jelentősége az, hogy az erénytant (tulajdonképen: az etikát) belekapcsolta a hittanba s ezzel Platon theologiáját egy fontos, lényeges résszel kiegészítette. Platon a hitet teljesen Isten szempontjából fogta fel; gondolatainak kiinduló s visszatérő pontja „Isten". Aristoteles ehelyett az embernek szempontját állította előtérbe. Platon a hitnek összes dolgait kívülről sugároztatta belé az emberbe; Aristoteles szerint a hit s az erkölcs magából az emberi lélekből fejlődik ki. Platon felfogása fenségesebb, mert az az absolutumig ér föl; viszont Aristoteles felfogása emberibb. Annak nagyobb a magassága, ennek nagyobb a mélysége.

E kétféle felfogás a keresztény theologiai gondolkozásra döntő hatást gyakorolt: Platon a trinitárius, Aristoteles az unitárius theologusoknak lett bölcseleti tanítómestere. Ezért van több abstraktum (elmélet) a trinitárius és több konkretum (gyakorlatiasság) az unitárius hitfelfogásban. Aristoteles is hitt Platon Istenében, miként az unitáriusok is hiszik az absolutumnak Isten-fogalmát. De az élő hitnek ereje a földi ember számára az unitáriusok szerint nem ebből az el nem képzelhető absolutumból, hanem „a szerető édes Atya" emberies fogalmából származik.

Theodotus érdeme, hogy Aristoteles bölcseletét az unitárius kereszténység számára felfedezete s fölhasználta.

Egy harmadik jelentősége is van Theodotusnak s követőinek a keresztény theologia történetében. Velük kezdődik a bibliának grammatikai exegesise, a tulajdonképeni szakszerű szövegkritika s a bibliával kapcsolatosan a logikával, a mathézissel, valamint a természettudományokkal való foglalkozás. Addig a bibliát vagy nem fogadták el kanonikus iratnak s ez esetben a hit argumentumai közül egészen mellőzték; vagy ha elfogadták, akkor meg isteni kijelentést láttak benne, melynek minden szava szent és sérthetetlen. Nyilvánvaló, hogy sem az előbbi, sem ez utóbbi eljárás nem helyes. A biblia iratait sem elvetni, sem kanonnak elfogadni

nem lehet, amíg annak minden részére kiterjedőleg a tárgyismerő szakszerű kritika az egyes részek reális értékét, egymáshoz való viszonyát, stb. meg nem állapította. Hogy ez így van, azt Theodotus és monarchiánus társai ismerték fel legelőször. Velük kezdődik a szakszerű bibliai exegezis és bibliakritika.

### 2. Beryllus és Origenes.

Beryllus az arábiai Bostra városának püspöke Krisztusról a következőket tanította: Krisztus, illetőleg Jézus földi ember volt, ki Máriától való születése előtt nem létezett. Ennyit mások is tudtak és állítottak már ő előtte. Beryllus ezt az állítást a következőkkel toldotta meg: ez az ember Jézus az isteni megihletődés által Isten országának polgárává *(empoliteúszthai)*, vagyis az addig közönséges gyarló emberből valláserkölcsi személyiség lett. Az isteni erő Jézusban az emberi lényeget nem változtatta meg, csupán minőségében tökéletessé fejesztette ki. Isten Krisztusban embert állított az emberiség eszményképévé, kihez hasonló lenni, kit követni legmagasztosabb emberi hivatásunk. Krisztusban Isten nem önmagát mintázta meg élőszoborrá; Krisztus nem Istennek a képmása. Istennek mint eszményképnek az ember előtt csak akkor volna valódi jelentősége, ha lehetséges volna, hogy földi ember Istenné lehessen. Ez azonban nem lehetséges. Más az Isten, más az ember. Eszménykép csak az lehet, akihez tudhatunk hasonlók lenni, — mert máskülönben az eszményképnek nincs reális értéke. A Krisztussá lett Jézus, a tökéletes ember, az, aki relativ eszményképünk lehet. Ez a tökéletes ember azon valláserkölcsi ideál, melyet a monarchiánus christologia számára Beryllus határozott meg legszabatosabban. Krisztusnak etikai jelentőségét ennyire tisztán Beryllus előtt egyik monarchiánus theologus sem látta.

Beryllus még azt is mondotta, hogy az az isteni erő, amely a közönséges földi ember Jézusból Krisztust csinált, nem valamely különleges „Krisztusi“ erő, hanem Istennek atyai lelke volt, mert: amint nincs több Isten, hanem csak egy, azonképen nincs több isteni erő sem, hanem csak egy. Ez az egy Istentől származó erő tette a földi ember Jézust

Isten országának főpapjává. Megjegyzendő azonban, hogy az isteni erő Beryllus fölfogása szerint Jézusnak emberi lényegét a megihletés által nem semmisítette meg. Jézus mint Krisztus, ember maradt továbbra is. Épen ezért Beryllus nemcsak hogy nem tartozik a pneumatikus monarchiánusok közé, de minden fönntartás nélkül adoptiánusnak sem mondható. Ennek a skolasztikus megkülönböztetésnek Beryllussal kapcsolatban nincs értelme. Az ő Krisztusa a trinitárius logoshoz hasonló sui generis valláserkölcsi fogalom.

Origenes annyira igaznak tartotta *ezt* a Krisztust, hogy maga is hirdette. Jézus — így tanított Origenes — valódi ember volt, kit Isten kiválasztott a többi közül; aki szabadakaratánál fogva mindig a jót cselekedte s aki végül mint érzületében, akaratában és egész lényében tökéletes, a logosszal olvadt egybe. Origenes annyira Beryllus felfogása szerint magyarázta Krisztust, hogy emiatt ellenfelei őt nem egyszer Samosatai Pállal, meg Artemasszal állították egy sorba. Pamphilus Origenesről írván megjegyezte, hogy „*Origenes filium dei de ipsa dei substantia natum dixerit, id est, homoúzion, quod est, eiusdem cum patre substantiae et non esse creaturam per adaptionem, sed natura filium verum, ex ipsa patre generatum.*“* Ami azt jelenti, hogy Krisztusban az isteni lény az Atyából való, tehát *homoúziosz* (= egy lényegű); továbbá, hogy Krisztusban ez az egyetlen isteni lényeg Jézusnak emberi alakját sem puszta formaként nem vette magára, sem pedig Jézusnak emberi alakja nem csupán alkalmilag adoptálta az isteni lelket. (Tehát sem nem pneumatizmus, sem nem adoptiánizmus.) Krisztus nem annyi, mint a szentlélekkel megtöltött Jézus és nem annyi, mint Jézusnak emberi formájába zárt szentlélek. Krisztus egy sajátlényegű tökéletes emberi eszménykép, akiben nem választható külön a test a lélektől. Krisztus mint ideál — élő teremtménye Istennek, ki megsemmisül, miként bárki földi lény, ha („test“-

* *Harnack:* Lehrbuch der Dogmengeschichte. 4-ik kiadás. Tübingen, 1909. I. kötet 720. l.

Origenesre vonatkozólag l. *Dittmar:* Geschichte der Moral II. köt. 176. s. köv. l.; valamint *Harnack, Loofs és Seeberg* dogmatörténeteinek vonatkozó fejezetei.

re és „lélekre“) feldaraboljuk; és mégis örökéletű, mint maga az emberiség, melyek — eszményképe.

Ki Krisztus? A világteremtő logos? Nem. A világteremtő logos nagy Úr: ő Istennek tökéletesen megvalósult akarata, ő a boldog túlvilág, ahol nincs nélkülözés és nyomor, nincs fájdalom és szenvedés, csak egy van: öröm, boldogság, fényesség, dicsőség. A logos Istennek objektiválódott akarata. Krisztus is Istennek akarata, mert ő azon vezércsillag, amely bűnös emberek lelkében a megbánás és megjavulás útját mutatja s ez úton járni, azon állhatatosan megmaradni ösztönöz. Logos és Krisztus között nagyon nagy a különbség. A logos a tulsó, a boldog világnak „Krisztusa“. Krisztus ennek a bűnös, földi világnak „logosa“. Az a tökéletesség országának ragyogásában a mennyei fényesség, ez a földi bűnös homályban világosságot terjesztő hajnal. Szerepük hasonló, lényegük is egy (= isteni), de lényük nem azonos.

Ami Origenesnek e világképét valóban fölemelővé teszi, az az emberi szabadakarat tana. Origenes a földi létezést aképen fogta föl, hogy az addig anyaghoz kötöttség nélkül teljesen szabadon élő lelkek a menyországban történt fellázadás után büntetésből börtönbe kerültek: a földi létezésnek nagy börtönébe, hol kinek-kinek kijelöltetett a maga test-cellája. A börtönben és cellában, illetőleg a földön és az emberi testben kell, hogy éljen és bünhődjék minden lélek addig, a mig bűneit erényes életével jóvá nem tette. Az erényes élet minden jócselekedettel egy-egy zárat vesz le börtönünk ajtajáról. Mit tehát e föld s rajta a földi élet? Istennek büntetése. És mik a jócselekedetek? Egy-egy engesztelő imádság. Minél nagyobb valakinek a bűne, annál földibb és gyarlóbb az; és minél inkább kibontakozott valaki földi gyarlóságából, annál közelebb jutott az örök üdvösséghez. A földön nincs semmi örökéletü dolog. Sem a bűn, sem a bünhődés nem örökkévaló itt. Isten a földi léttel csak egy bizonyos bűnt büntet. A bünhődés idejének és módjának határa van. A bűnhődés Golgotha-útjának végén a boldogság kapuja nyitva áll: aki odáig eljut, beléphet rajta. E földön csupán ez a mi kötelességünk: megmaradni a boldogsághoz vezető úton s úgy élni, hogy életünk az örök boldogsághoz közelebb vigyen. Krisztus („a keresztény életeszmény“) az útat mindenkinek

megmutatja, segíti a csüggedőt, erősíti a lankadót, bátorít, reménységgel tölt el. Isten nemcsak büntetni tud: meg is tud bocsátani. Krisztus („a lelkünkbe teremtett eszménykép“) a bizonysága ennek. Rajtunk, egyedül rajtunk áll menni az úton előre, vagy konokul megállni rajta, avagy pedig vétkesen visszafordulni azon. Az ember szabad; szabadon választhat cselekedetei között. Cselekedete áld vagy ver. Isten is azt cselekszi, amit mi: ha jók vagyunk, üdvözít; ha rosszak vagyunk, sújtol. Nem az ember olyan, mint Isten (ha ez így volna, nem lenne bűnös e földön), Isten olyan, mint mi: jó, ha mi jók vagyunk, de ha kell, hát erős, bosszúálló.

„Ha — úgymond Origenes — valaki magát egészen Istennek szentelte és egészen távol tartja e világnak anyagiasságától; ha azon embertársaival, kik csak a testnek élnek, semmi közösséget nem érez s nem azon dolgokat keresi, melyek földből vannak, hanem azokat, amelyek égiek, — megérdemli, hogy szentnek nevezzék.“ Majd így folytatta: „Szüntelenül imádkozik, aki jól cselekszik, mivel az erényes cselekedetek mind imádságok.“ És végül mintegy összefoglalásul ezeket írta: „Akar valaki emberi testeket látni, melyek isteni lélekkel vannak tele s Krisztushoz hasonlóan az emberek üdvén dolgoznak, akkor azokat nézze, akik e földön Krisztust prédikálják, távol tartván magukat a bűntől. A szentírás ezeket fölkenteknek vagy Krisztusoknak nevezi... Nekünk azt mondták, hogy egy Antikrisztus jön majd el, de mi tudjuk, hogy nemcsak egy, hanem sok Antikrisztus van e világon; ugyanígy tudjuk azt is, hogy Krisztus eljött e földre s látjuk, hogy általa sokan, kik úgy szeretik az igazságot, mint Ő, Krisztusokká lettek, stb.“

Ime nehány vonással megrajzolva Origenes világ- és életbölcselete, a monarchiánus keresztény etikának első rendszeres elmélete.

Beryllussal a monarchiánus keresztény christologia, Origenessel a monarchiánus keresztény etika egy bizonyos nyugvóponthoz jutott el. Nem a végső kifejléshez, csak egy nyugvóponthoz a fejlődés útján, honnan a megtett út is áttekinthető s a további szemlélődéshez is felfrissülés, új erő nyerhető. Érdekes, hogy Beryllus Originest s viszont Origines Beryllust nem tartotta magával teljesen egyvéleményünek. A hatal-

masabb, átfogóbb, mélyrehatóbb szellem kettőjük között kétségtelenül Origenes volt. Beryllus csak theologus volt, Origenes theologus és etikus; Beryllus csak az egy-istenség elméletét gondolata át, Origenes ezen kivül az emberi élet bölcseletét is. S mert a hangsúly annál a theologián, ennél az etikán volt, Beryllust főképen az foglalkoztatta, amit hinni; Origenest ezenkivül az is, sőt első sorban épen az, amit cselekedni kell, — — ennélfogva ők egymást nem tudták eléggé megérteni; a theoretikus és a praktikus bennük szemben állott egymással. Ma azonban, majdnem kétezer év távolában, igen jól látjuk, hogy ők a fundamentális dolgokban egyetértettek s az ellenét köztük inkább látszólagos, mint tényleges volt. Origenest nemcsak Beryllus mellett kell emlegetnünk, de joggal mondhatjuk, róla azt is, hogy a monarchiánus theologia, christologia és etika az ő hitrendszerében bontakozott ki először összefüggő részletes egységben. Origenes a monarchiánus keresztény erkölcstan történetében azon nyugvó pont, ahol mindenkinek meg kell állania, aki az addigi fejlődést át akarja tekinteni s ez összefoglaló áttekintés alapján a további fejlődés irányát és elveit a történeti összefüggésben akarja megérteni.

### 3. Samosatai Pál.

Samosatai Pálnak hitrendszere épen úgy összefoglalása elöző hitnézeteinek,* mint a Sabelliusé volt a maga irányzatának. Mindketten a hitfejlődésnek egy-egy önálló irányát foglalták össze és zárták le, a lezárást természetesen a fejlődésnek átmeneti nyugvópontjaként fogva föl. A főkülönbség közöttük az volt, hogy Sabellius általánosságban Istennel foglalkozott, viszont Samosatai Pál hitének központi fogalma nem Isten, hanem Jézus Krisztus volt; ebből következőleg annak

* Azt a tényt, hogy Samosatainak hitrendszere tulajdonképen összefoglalás, mert tételeit egyenként mások is tanították s irányzata leglényegesebb vonásaiban a speciálisan monarchiánus hagyományokban gyökerezik, legújabban Friedrich *Loofs* bizonyította: Paulus von Samosata (Leipzig, 1924) c. könyvében (293. s köv. lapokon).

hitrendszere a szó szoros értelmében theológia, illetőleg kozmologia, ezé christologia.**

E főkülönbség nem véletlen dolga. Sabelliusnak dynamiselmélete tulajdonképen pantheizmus, mert ha csakugyan a mónász az egyetlen lényeg s minden egyéb, mi rajta kivül létezik, csak modalitása a mónásznak, akkor végeredményében minden, ami létezik, maga a mónász. Ami pantheista világmagyarázat. Ezt a pantheizmust logikailag egészen jól le lehet vezetni, de belőle a kereszténységet, mint konkrét és önálló jelentésü történeti jelenséget, kellőleg megmagyarázni nem lehet. Pedig itt épen erről volna szó.

Abban nem lehet kétség, hogy kozmologiának, vagy találóbb elnevezés szerint: filozofiai hitnek Sabellius felfogása kielégítő. Ha a vallásnak nincsenek kötött fogalmai, a sabellianus pantheista rationalismus elfogadható. De a keresztény

** Samosatai Pálról oly kevés adatot ismerünk, hogy ha *direkt* nyilatkozataiból akarnók hitrendszerét összeállítani, akkor (Loofs-szal) azt kellene mondanunk: „Es ist uns unbekannt, wie er vom christlichen Heile dachte, von Jesu Christi Heilswirken, von christlicher Frömmigkeit und von der Eigenart christlich-sittlichen Lebens" (i. m. 202. l.)

Azonban a tudomány nem állhat meg csupán a szószerint és direkt a tárgyra vonatkozó nyilatkozatok keresésénél s ha ilyeneket nem talál, nem mondhatja, hogy a tárgyról nem tudunk semmit. Ha direkt adatokat nem talál, az egykorú (vagy későbbi, de közvetlen kapcsolatu) nyilatkozatok, adatok csoportosításával kell, hogy megkonstruálja azt a gondolatvilágot, melyben (ez esetben) Samosatai volt a vezér. Noha tehát az alábbiaknál nem mindig tudnék a Samosataira vonatkozó igen gyér adatokból *direkt* bizonyítékokat idézni, az ő irányához tartozó többi theologusok összehasonlítása, a monarchiánus hagyományok egybeállítása s a kortörténeti adatok megfelelő csoportosítása alapján alábbi fejtegetéseimet mégis történetileg teljesen hitelesnek tartom.

Eljárásom módszere épen Samostaival kapcsolatban nem egészen új. Már Loofs utalt rá (i. m. 203. l.): „Je fragmentarischer die Gedanken des PvS. uns überliefert sind, desto weniger läszt es sich vermeiden, da, wo Ähnliches bei andern altkirchlichen Theologen sich findet, dies gelegentlich zur Verdeutlichung hier heranzuziehen." Valamint (i. m. 223. l.) „Ich gebrauche der Einfachheit wegen diesen Terminus, obwohl nur die Sache, nicht auch der Begriff . . . vorkommt."

Nem sokkal Loofs könyve után megjelent *Harnack* Adolfnak: Die Reden Pauls von Samosata an Sabinus (Zenobia?) und seine Christologie [Berlin, 1924. 8°, 22 l.]c. akadémiai értekezése, mely megállapításaival mindenben igazolta eljárásom helyességét. [Loofs a Theologische Literaturzeitung 1925. évi 10-ik számában közölt bírálatában forráskritikai szempontból becses adalékokkal szolgált Harnack értekezéséhez].

hitnek fogalmai kötve vannak e hitnek történeti megjelenéséhez, Jézushoz és az apostolokhoz. Sabelliusnak rendszeréből e kötött, történeti fogalmak teljesen hiányoznak, nála a triász csak alkalmi szerepe Istennek, de hogy mi szüksége volt Istennek az alkalmi megvalósulásra, azt a rendszerből ép úgy nem érthetjük meg, mint azt sem, hogy: mi az ember? Sabellius azt képzelte, hogy az ember csak szappanbuborék, melyet valahol valamikor a játékos szellem szélnek eresztett; a buborék repül, elpattan s a játéknak vége; nem sir utána senki, mert új játékhoz van hab elég. Mi a világrend? Egyszerű játékszabály? Mi a célja a létnek? Istennek szórakoztatása? Nincs az életnek, a létnek semmi önértéke?

E kérdések annak belátására késztetnek, hogy Sabelliusnak dynamis elmélete pantheista kozmologiának lehet jó, de vallásos létbölcseletnek nem elég mély, a vallás ténye magyarázatának pedig ki nem elégítő. Ha a létnek nincs önértéke; ha mindaz, ami van, volt és lesz, puszta jelenség, puszta játék, — — akkor az egész létezés alapjában véve egy nagy nihil, egy nagy semmi. A rationalis pantheizmus a nihilista életbölcseletnek alapja. Ha e létben minden Isten, úgy minek törődjem én a léttel? Ha jól van dolgom, nem én vagyok boldog, hanem a bennem megszemélyesült Isten; ha pedig rossz sorsom van, nem én vallom kárát, hanem az, aki bennem van: Isten. Nekem lényegileg az egész létezéshez nincs semmi közöm; én tulajdonképen nem is vagyok, mert aki van, az nem én vagyok, hanem a mónász. Ha bennem nincs önálló egyéni lényeg; ha én csak árnyék vagyok, akkor nekem nincs önálló életem s következőleg nincs egyéni életcélom. Olyan vagyok, mint az árnyék: van színem és formám, de nincs tartalmam és nincs akaratom.

A sabellianus rationalis pantheizmus csupán bölcselet, nem pedig pozitiv keresztény hit; s ez alaphibája.

Ezt a próbálta benne megkorrigálni Samosatai Pál.*

Samosatai Jézust valóságos embernek tartotta, ki közön-

* Lásd *Seeberg*-nek rövid, de igen világos és görög szövegidézetekkel kisért fejtegetéseit Lehrbuch der Dogmengeschichte. Leipzig. Erlangen, 1922. 3-ik kiad. I. kötet 566. s. köv. lapjain.

séges emberi sorból nőtt ki Istenné. Sabelliusnál felülről szállt alá, Samosatainál alulról nőtt fölfelé Jézus s amily tempóban nőtt, azon mértékben szállt rá alá az égből a logos s tette a földi embert Isten lelkének templomává.

Samosatai tehát a logost és Jézust két különböző lénynek tartotta, kik közül a logos Istennek lelke volt s ez tette a földi embert az erkölcsi tökéletesség eszményévé. Ami ez állításban a legfontosabb, az a következő: Jézus nem született tökéletessé (= olyanná, mint Isten). A Mária szülte gyermek még nem volt tökéletes. Ezért nem is mondhatjuk, hogy Mária „Istent szült". Jézus csak a logos által való megteltíttetése után lett „Istenhez hasonlóvá", „Isten fiává", „Istenné." Nem azt kell tehát mondanunk: Krisztus az égből szállt alá, hanem ezt: Jézus a földről nőtt fel az égbe. Samostai mondotta ezeket így is: az Atya és logos együttvéve annyi, mint: Isten; Jézus és a logos együttvéve annyi, mint Istennek fia. Amott a logos annyi, mint Istennek öntudata, emitt annyi, mint az ember öntudata. Istennek és az embernek öntudata csak mennyiségileg különböznek egymástól. Jézus a logosnak teljessége által lett Istenné, míg pl. a prófétákat e teljességnek hiányossága (kevesebb volta) tette csupán prófétákká. A logos tehát a tökéletességnek principiuma. Az égből leragyogó mennyei tökéletességnek neve: Isten; a földről az égbe nyuló teljességé: Krisztus. A személy kettő (Isten, Krisztus), de a lélek ugyanazon egy. Ez a kétszemélyes lényegegység az isteni tökéletesség.

Ha jól megfigyeltük a fentieket, észrevehettük, hogy Sabelliusnak monász-triász formális dualizmusa Samosatai elképzelésében lényegbeli kettősséggé lett. Samosatai szerint az ember nem Istennek alkalmi szerepe, hanem saját létű önálló lényeg. Nála az ember substantia, aki létezésének öncélja és önértéke van.

Samosatainak e gondolata széttörte Sabelliusnak rationalis pantheizmusát.

De ő e ponton nem állott meg, hanem keresztény irányban tovább haladt. Noha — úgymond* — Isten és Krisztus

* *Harnack:* Lehrbuch der Dogmengeschichte. I. köt. (4-ik kiad.) 726. lap.

személy szerint két külön lény, lélekben a szeretet által egyek. Ezt a lélekegységet közöttük a szeretet hozta létre, minthogy igazi értéke is csak annak van, ami a szeretet által való. Jézus és Isten egy egység a szeretet által. Jézus akaratának tisztasága s szeretetének teljessége által lett Istenhez haonlóvá, sőt a tökéletességben vele egyenlővé; tehát azáltal, hogy nemcsak távol tartotta magát a bűntől, hanem bátor tisztasága által egyszersmind minden idők bűneit is legyőzte. S amint idők folytán diadalmaskodott úgy a saját, mint a mások életén, azon mértékben áldotta meg őt az Atya mind több és több tökéletességgel. Igy lett Krisztus egyszerre a tökéletességnek martirja és szentje; így lett mint tökéletes ember eggyé Istennel.

Két dolog fontos Samosatainak föntebb ismertetett felfogásában: egyik a fejlődésnek, másik a szeretetnek elmélete.

Sabelliusnak rationalis pantheizmusa a kialakulásában befejezett, végleg megállapodott világrendnek elmélete. Benne mindennek örök időkre meg van állapítva helye, kimérve köre, megszabva mozgása. A gép jár, az Alkotó pihen. Évmilliók mulnak el, míg benne valami javításra szorul. Az örökké egyformán kattogó gép világa ez, hideg világ, rideg világ. Mi ott az emberélet célja? Alkatrész lenni a nagy gépben. Nem lazulni meg; nem válni szegből csavarrá, csavarból lendítő kerékké. Maradni ott az, ahol amivé Isten teremetett s büszke boldogságot találni az örök változatlanságban. Sabellius létbölcseletére gondolva a szikla jut eszünkbe, a tengeri kőszikla, melyen hullám és szélvihar megtörik, melyről lesiklik a hab s a napsugár, melyen megpihen a madár s a hajótörött, melyet villám sújt vagy tajtékzó vizek tombolása tördel, de amely azért áll, él mozdulatlanul; komor redőin nem látszik öröm és bánat, vágy vagy szenvedés. Csak áll. Csak él. Ez az örök szikla az ember képe Sabellius világnézetében.

Samosatai ezzel a változatlan léttel a fejlődő létezést állította szembe. Fölvett egy tért, melynek alján az ember áll, a végtelenbe nyuló magas csúcsán Isten van. Az ember teremtésekor Isten már réges-régen fönn van a mennyben, mint a mindenség napja s melegít, világít, ragyog és éltet. Sugarait elküldi szerte szét a nagy világmindenségbe. A napsugár az

égből jön s az égbe megy vissza. Visszafelé menő útját nem egyedül teszi meg: milliók kisérik, emberek, Isten lelke által megvilágosult életü emberek. Minő fenséges látvány lehet onnan felülről ez a sok felfelé törekvő földi lény; közülök kit vágya, kit hite, kit reménye, kit tudása emel. Egyik több, másik jobb, egyik hamarább kezdte, másik önfeláldozóbb volt. Ennek az általános emberi megnemesülésnek, a tökéletesség e földi képének felszíne roppant egyenetlen, görbe. Nincs a földön két ember sem, kik egyforma közel jutottak volna a tökéletességhez.

De bár az emberek közt nincs teljes egyformaság, azért a maga mértéke és módja szerint mindenki boldog lehet. Mi az Isten lelke által megvilágított ember boldogsága? A törekvés Isten közelébe jutni. Tehát: nem a győzelem, hanem a harc; nem a diadal, hanem a küzdés. A fejlődés tényét ismerő és elismerő ember a tökéletesség felé való általános fejlődésnek folyamatában találja meg üdvösségét. Mint a turisták egy csoportja azért megy föl a magosba, mert lelkét a lépésről lépésre mind szebben eléje táruló panoráma valódi gyönyörűséggel tölti el, azonképen az evolució tanának hívei is a fejlődés, a tökéletesedés közben érezhető gyönyörök és boldog percek élvezésére törekszenek. Itt a törekvésben magában van a gyönyör, a boldogság. Mi a logos? Az aktivitás Istennek absolut fogalmában. Mi az emberi boldogság? A logos aktivitása az emberben. Az emberek különbözők aszerint, hogy a logos mennyire világította meg őket. (Ugyebár, aki szándékosan mindig árnyékban jár s hajdonfővel, kitárt lélekkel soha nem áll ki a ragyogó verőfényre, ki mindig bujkál, — — az sötét lelkületü?)

Azonban a logos nemcsak fölemel, hanem (szélességben) embertársainkkal is összekapcsol. Amikor Samosatai a szeretet tanát annyira hangsúlyozta, tulajdonképen egy szükséges tényezővel egészítette ki hitnézetét. Ha igaz volna az, hogy az ember nem egyéb, mint Istennek alkalmi megjelenése e földön, akkor a szeretet fogalmának nem sok értelme volna. Mi az, hogy: az ember szereti Istent, vagy: Isten szereti az embert? Annyi, mint: Isten szereti önmagát. Ez a tétel nem mond semmit. A szeretetnek ott van tényleges (s nem

csupán látszólagos) tartalma, ahol a szerető és a szeretett nem ugyanaz. Csak akkor, ha más az Isten s más az ember és ez a más Isten szereti azt a más embert, van jelen valódi szeretet. A szeretet az isteni tökéletesség megnyilatkozása az emberben.

Miként Isten a logos által lelkünket az ég felé vonzza, azonképen vonzza az embereket egymáshoz a szeretet. Ami Istenhez való viszonyunkban a logos, az embertársainkkal kapcsolatban a szeretet. A logos teljessége: Istenországa, a szeretet által valósul meg a földön. E föld nem siralomház halálraitéltek részére. Ha Istennek szent napja ragyog életünkre s megtölti azt szeretettel: nem kell az égbe mennünk boldogságért. Istenországává lesz ilyenkor ez a föld. A szeretet azon csoda erő, amely Istenországát e földi életben, itt ezen a földön, meg tudja valósítani.

Isten lelkének ragyogása megvilágítja lelkünket s e mennyei fény lángra gyújtja bennünk a szeretetet, hogy annak lángolása és melegsége nekünk is, másoknak is új fényt, új meleget, a régi helyett új életet adjon. A logos tevékenysége az embernek viszonyba állítása Istennel; a szeretet az embernek viszonyba állítása az emberrel. A logos által Istennek gyermekeivé, a szeretet által az emberek testvéreivé leszünk.

Ha a logos mértéke bennünk akkora, hogy lelkünknek minden más természetü vágya az isteni tökéletesség felé vonzódásban olvad fel; ha életünket a szeretetnek teljes fénye és teljes melege élteti; ha egész életünk egy nagy vágy és egy nagy törekvés, a tökéletesség útján haladva, másokat is magunkkal vinni; ha önmagunkban nem érezzük magunkat egyedül; hanem hisszük, hogy bennünk (saját személyünkben) az egész világ üdvezül vagy kárhozik el; ha templomnak tartjuk magunkat, mely a logosnak is, meg a szeretetnek is szentegyháza, — — akkor, — akkor születik meg bennünk a legfenségesebb érzés, mi az emberi kebelben létezhet: a szent élet eszménye. A szent élet a tökéletesség és a szeretet egysége. A szent élet a legfenségesebb életeszmény. A szent élet az, ami földi létünket megkoronázza.

Samosatai Pálnak hitvilága a szent élet eszményében fog-

lalható össze. A szent élet ideálja volt hitrendszerének összefoglaló egysége.*

Samosatai Pálnak hatása kortársaira különösen attól kezdve, hogy antiokhiai püspök lett, nagy volt. Rendkivüli egyéniségének emelkedett világnézete széles körben meghódította a lelkeket. Azonban nem hiányoztak ellenségei sem, kik életre-halálra menő hajszát indítottak ellene. Az a viszály, amely Gallienus római császár és a palmyrai hadvezér Odänathus Septimius között 263 körül amiatt kezdődött, mert ez a vezér uralmát függetleníteni akarta a római uralomtól, a pártjához tartozó Samosatai Pálnak is bukását okozta. Hogy a hajszának politikai fele miben állott, azt egykorú adatok hiánya következtében ma már nem tudjuk; a vallási hajsza azzal kezdődött, hogy 264-ben Antiochiába zsinatot hívtak össze, melyen Kappadóciából és Pontusból Firmian és Thaumaturgos Gergely is részt vettek. De sem ez, sem a kevéssel később tartott antiokhiai második zsinat nem foglalt Samosatai tanításaival szemben állást. Ez mindenképen érthető. Tekintélye és hatalma ekkor állott tetőfokon.

A római császár az erős és vitéz Odänathust uralkodótársnak volt kénytelen elismerni, azonban lelke mélyén gyülölte a sziriai vezért s szivesen támogatott minden olyan mozgalmat, amely e veszedelmes vetélytárs uralmát megakarta buktatni. Odänathus szir nemzeti uralmának egyik legerősebb támasza Samostai Pál volt. Érthető tehát, hogy a császár őt is gyülölte. 267-ben római bérencek Odänathust meggyilkolták. Rómában azt hitték, hogy ezzel a sziriai riválís hatalom össze fog omlani. De tévedtek. A meggyilkolt uralkodótársnak özvegye, Zenobia, vette át kiskorú fia helyett az uralkodást és hatalmát rövidesen az egész Syriára és Egyiptomra is kiterjesztette. A római senatus erre kény-

* Általánosságban (de csakis így) már *Baur* (die christliche Lehre von der Dreieinigkeit und Menschwerdung Gottes. I. köt. 293—305. l.) és *Harnack* (Lehrbuch der Dogmengeschichte. 4-ik kiadás I. köt. 722—731. l.) is utaltak e tényre.

*Möller:* Lehrbuch der Kirchengeschichte. I. köt. (1902) 322. lapján így foglalta össze Samosatai Pál tanításáról való ismertetését: „In der Einheit des Willens, in der Unwandelbarkeit der Liebe wird der Mensch unauflöschlich mit der Gottheit verbunden, unter Einwirkung des Logos allmählich vergottet. Das war eine ethische Entwicklung, also Geschichte."

telen volt neki a „római császár“, fiának pedig az „imperator“ címet és rangot megadni. Zenobia ekkor Samosatai Pált választotta maga mellé ducenarius procuratornak (= alkirálynak),* kit ebben a minőségében a római senatus megerősített.** Semmi sem mutatja Samosatainak hatalmas egyéniségét jobban, mint az, hogy egy készülő világbirodalomnak ő volt egyik első vezérállamférfia.

Sajnos, végzete nem diadalt, hanem bukást tartogatott számára befejezésül. Aureliánus római császár Bithynia birtoklása miatt 270-ben összeveszvén Zenobiával, sereget vezetett ellene. Zenobia a római túlerővel szemben meghátrált s Kisázsiából kivonta csapatait. Aureliánus most székvárosában, Palmyrában, fogta ostrom alá a szir császárnőt. A legiók támadását a szir katonák nem tudván visszaverni, Zenobia csatát vesztett, fogságba került s ezzel uralma megdőlt. E küzdelmek során bukott el Samosatai is. Az ez időben (268 — ?) megtartott antiochiai 3-ik zsinat tévedésnek jelentette ki tanításait, püspöki székéből letette s ellene — a hit dolgait illetőleg — a következő határozatot hozta: „Elhatároztuk megállapítani azt a hitet, melyet mint régi és a közönséges anyaszentegyházban a szent apostolok örökségéül mai napig fentartott hagyományt vettünk át azoktól, akik szemtanui és szolgái voltak a logosnak; átvettük azt a hitet, amely a törvényben, a profétákban és az újszövetségben van megírva s amely a következő: Isten nem-teremtetett, egyetlen, kezdetnélkül való, láthatatlan, változhatatlan, kit az emberek közül senki sem látott vagy láthatott, kinek dicsőségét, nagyságát megismerni és az igazsághoz méltóan kibeszélni embernek nem adatott meg, akit azonban a Fiuban történt kijelentés által némileg megismerhetünk, a kijelentés által, melyben írva van: senki más nem ismeri az Atyát, csak a Fiú és az, akivel őt a Fiu megakarja ismertetni. E Fiuról pedig, kit ilyenül az ó- és újtestamentumban ismertünk meg, valljuk, hogy te-

* Samosatai Pálnak és Zenobiának egymáshoz való viszonyát részletesen s valóban művészi feldolgozásban tárgyalta *Reville* Albert „Le Christianisme Unitaire en troisiéme siécle“ c. tanulmányában. (Megjelent a Revue des deux Mondes 1868. május 1. számában.) E tanulmánynak magyar fordítást Ferencz József a Keresztény Magvető IV. kötetének 72—109. lapjain tette közzé.

** Loofs írja ezt i. m. 34. lapjain (az egykorú adatok gondos mérlegelése után).

remtetett, egyetlen fiu, az Atyának tökéletes hasonmása, az összes teremtett lények között első szülött, Istennek bölcsessége, szava és ereje ősidőktől fogva, nem a gondviselés, hanem Istennek lényege s létezésének formája által. Aki ez ellen szól s azt állítja, hogy Istennek Fia a világ kezdete előtt nem volt Isten, vagy pedig azt állítja, hogy ha az volt, akkor két Isten van, azt az egyház tanításai ellenségének nyilvánítjuk, mert a fenti határozattal az összes keresztény egyházak egyetértenek."

E határozathozatal és Zenobia uralmának bukása nem pontosan egyszerre történt. A zsinati határozat végrehajtását Zenobiának egyelőre — bár nem sokáig — még módjában volt megakadályoznia.* A „patrona" elbukása aztán az ő hatalmát s befolyását is megtörte: a letett püspökön és bukott államférfiún a zsinati határozatot irgalmaltanul végrehajtották. A római senatusnak és Zenobiának egykor kedvelt híve ezzel végleg eltünt a látható történelemből.

E zsinati határozatnak tévedéseire az egyháztörténetírók azóta épen elégszer rámutattak. Egyfelől Istennek nevezni a Fiút, ki a teremtés előtt létezett s egylényegű volt az Atyával; másfelől állítani, hogy teremtetett lény, ki mégsem egylényegű az Atyával, — — nyilvánvaló következetlenség. A homoúziont és a homoiúziont egyszerre tartani igaznak, képtelenség, mivel egyik a másikat kizárja. Dehát akkor ez nem volt fontos. A zsinat Sabelliusnak követőivel a homoiúziont, Samosatainak követőivel pedig a homoúziont állította szembe s így az unitárius hitnek egyszerre mindkét formáját kárhoztathatta. A fontos ekkor *ez* volt, az eljárás következetlensége akkor senkit nem botránkoztatott meg. S mivel Samosatainak hívei — mint mondottuk — politikailag is ellenfelei voltak a római uralomnak, Aurelianus császár a sziriai unitárius keresztények között nagy vérengezést rendelt el. „Azonban — írta Reville idézett tanulmányában — nagyon csalódnánk, ha azt gondolnók, hogy az a vallásos és egyszersmind szabad szellem, amelyet Samosatai Pál a sziriai keresztényekkel közölt, ez által teljesen elfojtatott volna. Antiochia csakhamar más nevek és más formák alatt a keresztény-szabadelvüség fővárosa lett.

* V. ö. P. *Pape:* Die Synoden von Antiochien. Berlin. 1903.

Amíg egyfelől Alexandria magát mindinkább átadta azon szőrszálhasogató és üres metafizikának, amely egy napon szükségképen szakadásra és eretnekségre vezette; amíg másfelől Rómába a hagyományok iránti vak engedelmesség elve mindig határozottabbá lett, Antiochia falai között egy theológiai új irány keletkezett, amely az egyház IV. és V. századára a legélénkebb fényt vetette. Ezt az irányt az Alexandriában túlhajtott spekulativ bölcselkedés és Róma hagyományhoz való merev ragaszkodásával levő ellentéte miatt mint lényegileg történelmi és birálati irányt kell megjelölnünk. Csupán ott, Antiochiában csináltak két század alatt komoly dolgot a bibliamagyarázatból, a nyelvtanra és a történelemre alapítva azt.“

Vagyis: az adoptiánus monarchiánizmus Samosatainak elbukása után is megmaradt és még sokáig lényeges alkotó tényezője volt a keresztény hit fejlődésének.

Samosatainak halála után tanítását antiochiai Lucianus vette át és hirdette tovább. Tőle tanulta meg azt Arius is. Az ariánizmus néven ismeretes szellemi mozgalom Lucianuson keresztül Samosataira vezethető vissza. Ugyancsak tőle származtatható le Photinusnak és Nestoriusnak keresztény hite is. Végül említsük meg azt is, hogy életének első felében Szent Ágoston is az adoptiánus monarchiánizmusnak volt híve.

**Dr. Borbély István.**

## Miképpen tehetjük egyházi beszédünket hatásosabbá?

E kérdésnek először is azt a részét kell, hogy megvilágítsam, mely a hatásra vonatkozik. Mit értek pozitiv hatás alatt? Az értelemre és érzelemre gyakorolt azon befolyást, mely nemcsak gyönyörködik, nemcsak élvezettel és figyelemmel hallgatja az elmondott prédikációt, hanem annak egyes részleteit, gondolatmenetét felfogja, megérti, magáévá teszi és nemes elhatározást kelt lelkében a jobbá levésre. Gondolkozik a hallottak felett s szivesen tárgyal és beszélget arról.

Ezt értem pozitiv hatás alatt, mert van ellenkező, vagyis negativ hatás is, mely akkor áll elő, midőn a prédikátor távol áll hallgatósága gondolatvilágától.

Álljon itt alább egy pár prédikáció-részlet a mi unitárius egyházi szószéki beszédeinkből:

I. „*Megbáná az Úr, hogy embert teremtett e földön ...*“ *Eltorzítva az isteni képmás, beszennyezve az emberi név — gyermeki nevezet — szárnyaszegetten vezető geniusz, megszentségtelenítve a szív élő temploma ... sárba tiporva az örök szent igazságok ... eltékozolva az égi talentumok ... elveszítve, eljátszva az Éden, nemünk szép világa, mely oly boldoggá tehetné az embert ... de elveszítve, eljátszva az ... midőn az ember önmaga és Istene ellen fordul, midőn a testiléleg nem láthatás és nem értékelhetés miatt kétségbevonja lételét s számüzi kebléből s az erkölcsi és szerves világból az anyag porszemét vagy az éthert összetartó, illetve tápláló s a lélek tehetségeit inspiráló: Isten néven szentesített Erőt ... midőn esztelen gőgjében alkotni akarván, ront és pusztít — — kezében az alkotás pálcáját gyilkoló tőrré hegyesíti s az ember önnön vérével fertőzi meg nevét, méltóságát . . .*“

II. „*Mert a jellem nagysága nem az ég és föld, víz és levegő természeti tüneményeit bölcsen megfejtő tudományban, nem a számtan s mértan nehéz tételeinek könnyedén való megfejtésében, nem is a hatalom birásában, a népek és nemzetek százezrei felett önkényüleg való rendelkezésben, nem is*

*a fényes palotákban való kéjelgésekben, és nem is a sokat beszélő, könnyen nevető hizelgésben, hanem a komoly, a szeretet által vezérelt cselekedetben, a krisztusi szeretet által irányított egyszerü életben áll, mely nem nézi a maga hasznát, mely az igazság diadalra jutásában jelentkező akadályokkal nem alkuszik, nem kacérkodik, hanem újból eltávolítja, vakmerően szemébe néz, fülébe kiáltja az elszántságnak dörgő hangján a szent igazságot, mely a földből is kitör és eget kér magának.“*

III. *„Az a szent titokzatosság homályába elrejtett, magát csupán azoknak az egyes kiválasztottaknak kijelentett Isten, aki csodálatos módon megszentelt egyeseket arra, hogy oltárainál most véres, majd égő áldozattal, most az áldozati állat vérének széthintésével, majd tömjén füst mellett szentelt vizzel moshassák a bűnt; most az egyedül szent és örök törvénytekercs, majd arany sugárban ékeskedő titokzatos „szentháromság“ oltári szentsége előtti szolgálattal csak ők szolgálhatták az Urat, akinek nevében ők hirdették, hogy ők az igaz hívők s a népek végtelen tengere velük szemben elkárhozott: annak az Istennek, aki sem Jeruzsálemben, sem Rómában, sem sehová nem korlátozta el magát, kinek nincsenek kiváltságosai s szentté avatottjai, de akinek lelke bevilágít az együgyü szegény szive közepébe s imádásra ihleti a zordon hegyek, mint a virágos rétek ölén búsongókat; aki szól a börtön sötétében sinlődőhöz, mint Mózeshez a sinai hegyen, Jézushoz a háborgó tengeren, aligha ismerné el istenségét.“*

Ha e sorok olvasója olyan egyszerü templomi hallgatóságot gondol el, amilyeneknek általánosságban a prédikáció szól s figyelembe veszi az idézett részleteket, igazat fog adni ama megállapításnak, hogy nagyon jó füllel, kiváló értelemmel, jól konzervált megfigyelő képességgel kell, hogy rendelkezzék az a hallgató, aki az ilyen mondatokból összeszerkesztett predikációt úgy megérti, hogy az építő és tartós hatásu legyen.

Warneck Gusztáv hallei professzor írta,* hogy valaki egyszer szemlét tartott egy nyomtatásban megjelent egyházi be-

* „Miért nincs több eredménye prédikálásunknak?“ Ford. Paulik János. Budapest, 1899.

szédgyűjtemény felett s feltette azt a kérdést: Mit lehetne e prédikációkból azokra nézve következtetni, akiknek azok szánva vannak? A felelet a következő: „Azoknak olyan embereknek kell lenniök, akik csak úgy a levegőben lebegnek, akiknek nincs határozott hivatásuk az életben, sok idejük van az elmélkedésre, az absztrakt gondolkozásában nagyon gyakorlottak és a biblia nyelvében teljesen járatosak."

Az ilyenféle predikációktól csakis azt az ismert negativ hatást várhatjuk és kaphatjuk, amit népünk nagy általánosságban így fejez ki: „Olyan szépen prédikált a tisztelendő úr, hogy meg sem értettük."

Pedig nekünk úgy kellene mindig prédikálnunk, hogy necsak megértsenek, hanem egy-két vallásos tartalmu, építő és jobbító gondolatot véssünk is be maradandólag hallgatóságunk lelkébe úgy, hogy az ne csak ott momentán a templomban foglalkoztassa őket, hanem künn az életben is.

Miképpen érhetjük el e célt? Homiletikai szabályok által? Ezek ismerete feltétlenül szükséges, de az ehez való alkalmazkodás még nem teszi építő hatásuvá a predikációt.

Az újabb homilétikai írók különösebben két követelményt állítanak fel:

1. gyűlekezetünknek prédikáljunk,
2. való életet prédikáljunk.

Harnack, Niebergall, Schián, Ravasz László mind megállapítják, hogy minden gyűlekezetnek s a gyülekezet népének van egy bizonyos psziochéje — lelki világa —, melyet az őket befolyásoló külső és belső életkörülmények irányítanak. Harnack, a nagy történetkritikus pld. a „Szerzetesség története" című munkájában a kolduló szerzetesrendek hiterősítő munkájának hatását abban látja, hogy ők felismerték a gyűlekezet lelkivilágának létezését s nem csupán a tömegnek beszéltek — mint annakelőtte azt tették —, hanem mindig „ad hominem" szóltak.

Ha megfigyeljük gyűlekezeteink életét, tapasztalni fogjuk, hogy az, ami közelfekvő a hallgatóság életéhez, a ténylegés életviszonyokhoz, az sokkal jobban érdekli a hallgatóságot. S innen van az a jelenség, amit Schián,* a kiváló homi-

* *D. Martin Schian:* „Praktische Predigtlehre". Göttingen, 1923.

léta is kiemel és amit kartársaim közül is azok, akik más-más vidékeken prédikáltak, tapasztalhattak, hogy ugyanazon eszmének és gondolatnak egyik helyen sokkal feltünőbb és megértőbb hatása van, mint a másik helyen. Miért? Mert minden vidéknek, népnek meg van a maga sajátos helyzete, lelkivilága. Ebből következett, hogy az újabb homilétikai irodalomban nemcsak a szónoklati, a beszédírási szabályokat vitatják, vizsgálják és tanítják, hanem megvizsgálják azt is, kiknek szól, tehát magát a gyűlekezetet. Ravasz László ezt úgy fejezi ki, hogy régebb csak a magot vizsgálták, a talajt nem, elkezdték hát a talajvizsgálatot — Niebergall, Drews Pál —, de ők is túlzásba mentek, mert sem a talaj, sem a mag külön nem földmívelés, hanem a kettő együtt; sőt még ezen felül is egy harmadik tényező az *„időjárás“*.* Az apostol szavai szerint: „sem aki plántál, sem aki öntöz, nem valami, hanem Isten, aki előmenetelt ad.“ A prédikációban is fontos az ige (a mag), fontos a gyűlekezet (a talaj), de legfontosabb az ezeket mozgató isteni erő: *„a lélek“*. Mert az igehirdetésben különösen igaz az evangéliumi mondás: „Lélek által vagyunk, amik vagyunk.“ A prédikációinkban is csak a lélekből jövő igaz szavak hatnak a lelkekhez.

E felfogással kapcsolatban ki kell, hogy térjek a prédikátor személyére. Ami időnkben a neveléstudományban *a személyiség* kialakítását követelték s követelik. Az újabb homilétáknál is egybehangzóan ki van fejezve ez a kiánság: *„legyen a prédikátor személyiség.“*

Schian Márton német professzor azt mondja: Aki prédikátor akar lenni, figyeljen arra az alapszabályra: *„Képezd magad valóban személyiséggé.“* Csodálatos varázserő rejlik a kialakult személyiségben. Mi, lelkészek, szeretünk tudományosságunkra hivatkozni, mindenben alaposan akarunk itélni, de alapjában *személyiségünkben* sokkal megközelíthetőbbek vagyunk, mint tudományosságunkban; a prédikátor épen *személyisége* által férközhetik hallgatóihoz, nemcsak értelem, érzelem által, hanem *személyiségével*. Ezért nem lehet ő beszélőgép, gondolat recitátor, hanem *személyiségnek* kell lennie.** A személyiség nem veszi át szolgai módon, amit má-

* *Dr. Ravasz László:* A gyül. igehird. elmélete. Pápa, 1915.
** *M. Schian* i. m. 21.

soktól hall, lát, olvas, hanem átéli, úgyszólván megemészti, sajátjává teszi, úgy adja át gyülekezetének.

Augustinus azt mondja homiletikájában, hogy aki nem tud jó beszédet alkotni, az tanulja meg a másét, mert minden jó beszéd Isten ajándéka a gyűlekezet épülésére. Hasonlóképen Humbertus de Romans, a dominikánusok generalisa († 1277) mondotta, hogy nem lehet mindig saját beszédünkkell állani elő; csak az röstellje idegen beszédet mondani, aki átallaná más sütötte kenyeret enni.

Ravasz László azt mondja ezekre, hogy Augustinus ezzel elsorvadásra itélte az igehirdetés prófétai elemét, amely éppen abban áll, hogy az egyházi beszédnek *egyéni* bizonyságtételnek kell lennie.

Ezekre nézve nekem az a véleményem, hogy nem lehet elkerülni, általában már csak ismeret-bővítés szempontjából sem, hogy más beszédét fel ne használjuk, de ne tegyük azt szolgai módon, szóról-szóra átvéve, betanulva, mert bármilyen szép legyen is az a beszéd és bármilyen ékesen legyen előadva, semmi hatása nincs és nem lesz, ha azt a prédikátor át nem élte és sajátjává nem tette az abban foglalt eszméket, gondolatokat. Schian ezt így fejezi ki: *„Ne prédikáljon tele hanggal olyat, amit üres szívből mond!“*

Tehát a feltett (kitüzött) kérdésre első feleletem az, hogy a prédikáció hatását úgy biztosíthatjuk, ha gyűlekezetünket megismerve, saját személyiségünket kifejtve prédikálunk.

De mit prédikáljunk?

A felelet: a való életet.

Annak, aki az emberekre hatni akar, az embereket ismernie kell! Ki a tanuló szobából (irodából) az életbe, tanulmányozni az embereket! De ezt a tanulmányt a lelkésznek saját magán kell kezdenie. A szokrátesi elv ismétlődik: „ismerd meg magad.“ Tanulmányozza maga magát, akkor megismeri az embereket a maguk valóságában. De ez nem elég. A prédikátor tanulmányozza a jellemeket, ahol csak lehet: gyermekein, barátain, ellenségein. Tanulmányozza az embereket az irodalomban.

Schian csodálkozását fejezi ki tehát afelett, hogy amíg a középiskolai oktatás ideje alatt, míg kevés felfogó képességünk van, igen sokszor kényszerből, de mégis olvassuk az iro-

dalom nagy és szép alkotásait, azután elmulasztjuk ezt tenni. A nagy költők, a nagy írók nagy emberismerők voltak; Goethe, Schiller, Shakespeare, Petőfi, Madách műveit nem elég csak azért felnyitni, hogy egyes idézeteket kikapjunk, hanem tanulmányoznunk kell bő részletességgel.

Tanulmányozzuk a modern irodalmat is, mert ebben az a kor szól hozzánk, melyben élünk. Vannak lelkészek, kik egyes íróktól iszonyodnak, kik Ibsent, Hauptmannt, Häckelt, Nietzschét szidják anélkül, hogy olvasták volna. Pedig ezeket is olvasni kell, mert a lelki élet, szellemi élet bizonyos árnyalata szól belőlük s ha mellettünk, ha ellenünk szól, ismernünk kell azokat. Voltaireről jut eszembe az az ismert jelenet, midőn egyik barátja bement hozzá s csodálkozását fejezte ki afelett, hogy *bibliát* látott a Voltaire asztalán? Mire Voltaire így felelt: „Hja, kedves barátom, nagyon szükséges ismernünk azt is, hogy az ellenfél milyen fegyverrel, eszközökkel harcol!“

*Ez az elméleti oldal!* Lássuk a realis — való oldalt is.

A mi gyülekezeteink nagyobb százalékban pásztorális gyülekezetek, vagyis olyanok, amelyekben a kura pásztorálist úgy gyakorolhatjuk, hogy minden egyes személyt a kis gyermektől — fel a legöregebb emberig, megismerhetünk, illetve meg kell, hogy ismerjünk. De ez a külső megismerés nem elég. A jó lelkipásztor bele is kell, hogy élje magát azokba az élethelyzetekbe, életeseményekbe, gondolkozásmódokba, melyek híveiket elfoglalják, tettre késztik, mozgatják. Csakis a gondos kura pásztorálist gyakorló lelkész lehet a szó nemesebb értelmében jó prédikátor, mert az el tudja lesni népe életéből mindazt a tárgyat, melyről úgy kell predikálnia, hogy az ne csak érdekelje őket, hanem annak a tárgynak, a hit és evangélium világánál magasabb, tartósabb értékét vetítse ki önmagából gyülekezete számára.

Ezt a hatást az életből vett események, példák, történetek szemléltető előadásával lehet elérni.

Azt írja Schian, hogy *Savonarola* ereje, *Luther* nagyságának egy darabja az volt, hogy korukat prédikálták ki, azaz a korukat mozgató eszmékről és kérdésekről beszéltek. Jaj nekünk, ha rosszul magyarázott tárgyilagossággal

elmulaszthatjuk hasonlót tenni —, ha nem „élünk abban az időben, melyben a világ folyása halad!“

Valóban, ha figyelmet fordítunk korunk igehirdetésére és igehirdetőire, úgy tapasztaljuk, hogy a mi Ferencz Józsefünket, Hock Jánost, Prohászkát, Ravasz Lászlót, stb. nem csupán az tette kiváló szónokokká, hogy homilétikai műszabályok által filozófiailag, logikailag alátámasztott gondolatokat hoztak felszínre, hanem főként az, hogy az *életet* prédikálták és azt — Jézus szellemében — példákkal szemléltették.

Ha tartósabb hatást akarunk biztosítani egyházi beszédeinknek, mi is e nyomokon kell, hogy haladjunk. Figyelembe kell, hogy vegyük gyülekezeteink életviszonyait.

A földmíves ember gondolatvilágához például a szántás-vetés, aratás áll a legközelebb. Ebből a fogalomkörből lehet és kell őket a lelki élet világába átvezetni. Erre igen alkalmas időszak az aratási és különösen — ahol még meg van — a bérhordási alkalom. Én például a bér megköszönését vallás erkölcsi szempontból olyan ünnepi mozzanatnak tartom, melynek építő hatása van és igen alkalmas helyzetet nyújt a földmíves és a lelkész párhuzamos munkájának feltüntetésére. Megtörténik igen sokszor, hogy a kártékony mezei állatok óriási kárt okoznak az érett gabonában. Az ilyen — földmívest érzékenyen érintő — kárt ki lehet használni a vallásos élet szempontjából. Ideiktatok egy kis részletet egyik ilyen alkalmi beszédemből:

*„Ugyebár afiai, csak közelebbről is mennyi aggodalmat, sóhajt okozott kebletekben annak látása, hogy Isten gondoskodása által megtartott szép gabonáitokban mennyi kárt, pusztítást vittek véghez azok az apró kártékony állatok. Mikor bejártam a határt s láttam e pusztításokat, eszembe jutott, hogy nemcsak a természeti világban van ez így, hanem — sajnos — igy van ez a lelki világban is, mert itt is, mint a kártékony állatok a mezőn, pusztítanak az átkos indulatok a szívben. Az örökösen dorbézoló lelkében a könnyelmüség; az egyetérteni nem tudó házastársak közt a civakodás; a mindig más becsületén rágódó lelkében a gyűlölség; az Isten nevét félni nem akaró, vallástalan szivében a hitetlenség … óh, de ki tudná felsorolni azokat a bűnöket, melyek, mint ama kárté-*

*kony állatok a természet világában, úgy ezek — a lélek világában pusztítják Isten igéje szép vetéseit.“*

Annak a lelkipásztornak, aki az ilyenekkel nem gondol, a reábizott nyáj sorsával nem törődik, hanem a templomban úgy, ahogy elvégzi kötelességét, kétségtelenül *„könnyű dolga“* van. De aki szivét, lelkét, minden erejét a Jézustól vett szolgálatnak szenteli, annak sorsa nem könnyű, az nem ingyen kapja a szolgálatnak jutalmát.

Általában valahányszor az életeseményeket az egyesek és a családok életében, úgyszintén a társadalmi mozgalmakban megfigyeljük és ezekből esetenként egy-egy általános valláserkölcsi igazságot igyekezünk levonni, mindannyiszor közelebb jutunk a való élet prédikálásához.

Legyen tehát ilyen a mi szószéki beszédünk. Ragadjuk meg mi is érző, bízó lélekkel az életet, hogy a mi prédikációinkból is mindig „lélek és élet“ sugározzék.

**Ürmösi József.**

---

## Felügyelő gondnoki értekezlet.

Újabb felügyelő gondnoki értekezlet tartatott f. évi február 9. napján Kolozsváron, mely rendes módon lett összehíva dr. Ferenczy Géza főgondnokunk által. Eltérés és újítás annyi volt, hogy a lelkészi kar kifejezett óhajtása alapján arra az esperes afiai is meghívattak. Sajnálni lehet, hogy utóbbiak közül csupán egy, Lőrinczy Dénes érdemes esperes-afia jelent meg személyesen.

Az értekezleten jelen voltak: Dr. Ferenczy Géza és Dr. Szent-Iványi József főgondnokok; Br. Petrichevich-Horváth Arthur, Dr. Szent-Iványi Gábor, Dr. Ferencz József, Dr. Várady Aurél, Dr. Balogh György, Dr. Gál Kelemen, Dr. Elekes Domokos felügyelő gondnokok; és Lőrinczy Dénes esperes. Elmaradásukat kimentették, s a hozandó határozatokhoz való csatlakozásukat bejelentették: Dr. Elekes Dénes, Tana Sámuel, és Káli Nagy Árpád felügyelő gondnokok; elmaradásukat jelentették: Gvidó Béla, Halmágyi János, Bölöni Vilmos, Ürmösi Károly és Katona Ferenc esperesek.

Az értekezletet Dr. Ferenczy Géza főgondnok nyitotta meg és vezette. Elnöki megnyitójából közöljük az alábbi értékes részleteket:

A testvér szeretetével, az érdemes munkást megillető tisztelettel és becsüléssel köszöntvén az értekezlet résztvevőit, hangoztatta, miszerint hívó szavának a megjelenők általi teljesítése nem neki a személynek, — talán nem is a mindenkori főgondnoknak szól, — hanem annak a nagy célnak, annak a nagy közös érdeknek, melynek mindannyian hívei és munkásai vagyunk és kell, hogy legyünk, vagyis szól az Unitárizmusnak, s legközvetlenebbül a Magyar Unitárius vallásnak és annak intézményeinek;

kifejtette, hogy a gond. értekezletek életre hívásával neki egyéni céljai nemcsak nem voltak, hanem nem is lehettek, — mert hisz ha törtető lenne, akkor is kimerítette az

összes lehetőségeket; — mert a megtisztelő egyházi megbizás teljesítése az anyagiaknak nem szerzésével, hanem tekintélyes áldozatul hozásával jár; s mert absurdnak minősít minden olyan célt és törekvést, mely a vallást és annak intézményeit egyének vagy csoportok érdekébe vagy szolgálatára törekedném béklyózni, s mert zsinat-presbiteri egyházszervezetben bárki is csak a legjobb gondolatok termelésével és legjobb cselekvések vezetésével szerezhet munkatársakat és követőket, tehát önkény uralmat gyakorolni képtelenség;

hangoztatta, hogy jóllehet a főgondnok élethossziglan választatik, ő e megtisztelő megbizatást se tekinti örökösnek, — mert elvi álláspontja az, hogy a mihelyt akár a főgondnok képességei annyira hanyatlottak, hogy a hozzá fűzött várakozásoknak megfelelni nem képes; akár vallásunk és intézményei munkásainak egy jelentős csoportja bizalma annak tevékenységében megingott, — ennek következményeit le kell vonnia, — s ő a maga részéről egy pillanatig sem habozna.

Ezeket elmondandónak találta azért, mert a felügyelő gondnoki értekezletek meg nem érdemlett támadásban részesültek éppen a lelkészi kar részéről, kiktől mégis inkább az lett volna várható, hogy az egyházi építő törekvést és munkát még erőteljesebben értékeljék, mint a világi elem. Nagyon sajnálja, hogy a támadók mérlegeléseikben e magoslatra felemelkedni képesek nem voltak, hogy adatott esperes, ki a gondnoki értekezlet tevékenységét „pap-ellenes"-nek nevezte; s hogy a Lelkészkör képes volt — ellenkező felszólalás nélkül — a felügyelő gondnoki értekezletek elleni álláspontot foglalni el;

hangsúlyozta, hogy bár az ily téves elhajlások, kisiklások, — nem szabad, hogy a felügy. gondnoki értekezletet hívatásszerű kötelesség teljesítésében megingassák, s az építő munkának abbahagyásával tétlenségre utalják, — mégis meg kell állapítania, hogy az ily rövidlátó eljárás a dolgozó munkásokra nem bír építő hatással;

ha tehát a gondnoki értekezlet nyugodt lélekkel várja is a történelem birálatát tevékenysége felett, mégis és ma is hangoztatandónak találja, hogy ha akadnak, — akik többet

és jobbat akarnak és tudnak cselekedni vallásuk és egyházuk érdekében, — azok foglalják el a készséggel átbocsátandó cselekvési teret; — addig azonban, míg nem akadnak ilyenek, addig a gondnoki értekezlet nemcsak elvárhatja, hogy építő munkáját nyilt tekintettel mérlegeljék, — de igényelhetik is, hogy az együttmunkálni nem akarók is törekedjenek az értekezlet nemes intentióit megérteni, — s az a megértő tiszteletre méltó rész pedig, mely az értekezletek eddigi javaslatait és tett intézkedéseit helyt állóknak, szükségszerüeknek találta, ne türje néma tétlenséggel, hogy téves vezetéssel mesterkélt ellentétek támasztassanak az egyház építés munkásai között.

Kiemelte, hogy ne essék rosszul a lelkészi karnak, hogy az értekezlet első sorban is az ő soraikból törekedik a gyomot kiirtani, ezt kell tennie, mert az egyházfenntartó és egyházépítő munkában a lelkészi kar tevékenysége mondhatni a legfontosabb. Van író, gondolkozó fő, ki azt mondja „Nálunk az egyház, a vallás ugyszólván egészen a papban van; ha mérgezett vagy szemetes a forrás, beteg az egész falu“. És vannak és vagyunk nagyon sokan, kiknek meggyőződése az, hogy egyházszervezeteinknek fenntartása és fejlődésének lehetősége egyedül a lelkészi kar rátermettségétől és ránevelésétől függ. Ha tehát ennyire életbevágóan fontos szerepkörük, akkor csak természetes, hogy e kar kiválasztása és kiépítése a gondnoki értekezletnek is legelső gondja kell, hogy legyen;

bár megállapította és hangsúlyozta, hogy a lelkészi kar tevékenysége ellen felhozott sok kifogásnak nagy része nem helytálló, s hogy lelkészi karunk az átlagos nivót érdemesen állja, — mindazonáltal hiba volna meg nem látnunk, vagy letagadnunk, — hogy szorványos jelenségek soraikban is mind sűrűbben találhatók. A hívek és lelkészek közötti gyakori egyenetlenkedések, az áthelyezések és kicserélések sokasága, az egyetemes egyházi adó fizetésének tömeges megtagadása, házasság kötésnél a lelkészi szolgálatnak előforduló elmaradása, a törvénytelen születések szaporodása, — a különböző szekták jelentős hódítása — az üresedő templomok mind-mind egy-egy jelenség, mely ma már egyenesen kiabálja, hogy a fejlődő élet már nem elégedik meg a papi

tevékenység eddigi mértékével, s hogy az élet kivánalmai szerinti fokozott tevékenységre, positivitásra kell törekedni, ha az egyházat és annak intézményeit fenntartani akarjuk. Positivitásra az igehirdetésben, positivitásra az útmutatásban, positivitásra az együtt örvendezésben. Mindezeknek lényegére is rámutatott a megnyítóban;

végül is megállapította, hogy nem támadás, hanem javítás a gondnoki értekezletek előtt lebegő cél, s hogy a javítás eszközei nemcsak az elismerés, és dicséret, hanem a hiba kiméletlen feltárása, s amennyiben elkerülhetetlen, annak operálása is, ezzel ma mindenkinek tisztában kell lennie, aki a közélet mezején tevékenykedik, s ki e mezőn eredményesen akar hivatást teljesíteni, munkálni.

A mélyen járó elnöki megnyító mély hatást gyakorolt az értekezletre, mely azt mindenekben magáévá is tette, s Dr. Ferencz József felügy. gondnoknak indítványára egészben jegyzőkönyvre venni is határozta.

Az érdemleges tárgyalások megkezdése előtt az értekezlet szeretett püspökünk felkeresését határozta el, ki sajnos betegsége miatt még ez úttal nem jelenhetett meg. Kifejezvén előtte a kényszerű elmaradás feletti sajnálatát, fokozott gyógyulása feletti örömét, s az iránta érzett ragaszkodását, tántoríthatatlan bizalmát és szeretetét, kérte a további atyai jóindulatát, támogatását, vezetését és áldását. A főtisztelendő úr meghatottan köszönte a megnyilatkozott szeretetet. Megnyugvással állapítottuk meg, hogy főpásztorunk gyógyulása oly örvendetesen halad, hogy jövő értekezletünkön már személyes jelenlétének is örvendezhetünk. Jelenleg főjegyzőnk vett részt az értekezleten.

Könnyekig megható jelenet következett ezután. A gondnoki értekezletnek első gyümölcse az egyházkörök által taníttatott árva és szegénysorsu tanulók csoportja jelent meg az értekezlet előtt. 8 fiatal gyermek, név szerint:

Szabó Sándor és Miklós István, taníttatja a küküllői egyházkör.

Sebestyén János, Fodor Gyula és Jakab Jenő taníttatja az aranyosi egyházkör.

Bodor András, taníttatja a kolozsi egyházkör.

Gáspár Ferenc, taníttatja az udvarhelyi egyházkör és

Kökösi Kálmán, taníttatja a Háromszéki egyházkör.

Elnöklő főgondnok felhívására a gyermekek egyenként bemutatták magukat, s értelmesen jelentették be, miszerint tudatában vannak annak, hogy az ők nevelési és tanítási költségeiket az egyházköreik viselik, s hálás szavakkal és könnyes szemekkel köszönték a róluk való gondoskodást. Meghatóbb talán az a pillanat volt, mikor minden egyes felügyelő gondnok szeretettől sugárzó tekintettel magához vonván egyházkörének gyermekét, símogató tekintettel és meleg kézfogással tudakozódott sorsuk részletei iránt s nyujtott utasítást jövőbeni viselkedésükre, a szünidőköni felkeresésükre stb.-re vonatkozólag.

Jóleső megnyugvással vette tudomásul az értekezlet a bekért jelentésekből, hogy ez akciója teljes sikerrel járt, — a gyermekek kiválasztása fényesen sikerült, — azok mindannyian úgy erkölcsi magaviselet, mint tanulási előhaladás tekintetében a kivánalmaknak egészben megfelelők s minden remény jogosult azok jövőjét illetően is.

Megnyugvással vette tudomásul az értekezlet azt is, hogy a kolozsvári főgimnáziumnál be nem mutatott egyházköri gyermekek a székelykereszturi főgimnáziumnál nyertek elhelyezést; s egyben határozatilag kimondotta, hogy az „egyházköri gyermek"-ek sorsa és fejlődése iránt állandóan érdeklődik; — miért is felügyelő gondnokai utján megkeresi az illetékes lelkész afiát, hogy az ily gyermekek feletti gondoskodó tekintetét a szünidők alatt is ébren tartsa, — s minden jelentősebb eseményről, — valamint a mindenkori általános helyzetről az illetékes felügyelő gondnok afiát értesíteni ne terheltessék.

Ezek után kezdetét vette az érdemleges munka, mely — rövid déli megszakítással — este 7 óráig tartott. Beható megbeszélések és érdemleges elhatározások tárgyai voltak:

**a)** az unitárius hivőknek a szomszédsági szervezkedés alapelvei iránytűül vétele mellett a kölcsönös segítés alapjáni beszervezése;

**b)** a 14—21 éves unitárius ifjak tanításának és nevelésének intenziv beindítása; — rendszeres munkaterv kidolgozása, s annak tervszerü következetes végrehajtása;

**c)** az elemi tanítás felsőbb osztályaiban a vallástanításnak érzelmi és hiterősítő alapokra való átfektetése;

**d)** az igehirdetés reformjának kérdése, úgy a szertartás (éneklés, prédikáció, néma ima, stb.), — mint a lelkészi szolgálat tekintetében;

**e)** új államjogi helyzetünkben középiskolát végzett ifjainknak a gyakorlati életben történt elhelyezkedéséről adatgyüjtés, s annak feldolgozása;

**f)** az egyházi hivatalos lap megindításának kérdése; de megbeszélés tárgyát képezte a felekezetközi viszony, — az egyházi adó felhajtásának és biztosításának mikéntje, — felügyelő gondnoki értekezletek ellen megnyilvánult lelkész ellenszenv, — a közérdekbőli áthelyezés kérdése, — a gondnokok hivatása, — s e hivatás betöltésének mikéntje, s az e téren várható teendők, — a Németh Albert-féle egyházköri vizsgálati szabályzat javaslat, az általános és különleges egyházi anyagi érdekek és helyzetek megbeszélése, stb. Mindezek terén úgy elnöklő főgondnok, mint dr. Szent-Iványi főgondnok, dr. Gál, dr. Szent-Iványi, dr. Ferencz, dr. Balogh és dr. Elekes felügyelő gondnokok részéről indítványok terjesztettek elő, melyek megbeszélésében az összes jelenvoltak érdemesen résztvettek, s azok egy részében határozatokat hoztak, más részében további tanulmányozások és adatgyűjtések szerzését határozták el.

Az értekezlet határozatai — természetesen mint javaslatok — kerülnek annak idején az E. K. Tanácsunk, s a hivatott egyházi testületek és hatóságok elé, s így lesz módunk azoknak érdemével is foglalkozni. Jelenben erre terünk nincs, s csak sajnálni tudjuk, hogy nincs egy oly egyházi folyóiratunk, minő az 1919., 1920. években az Unitárius Közlöny volt, mely a felmerült gondolatok kifejtésére, érlelésére, csiszolására és közvéleménybe átültetésére annyira alkalmasnak bizonyult volt.

Mindezekből megállapíthatjuk, hogy az újabb értekezlet is értékes munkát végzett, — várakozással nézünk javaslatai elébe, s magunk részéről tevékenységét melegen üdvözöljük.

**Jelenvolt.**

---

## Simén Domokos és kora.

— Korrajz. — (V. Közlemény.)

*Londonban.*

(1860—1862.)

„Miután egy évet, mint végzett theologus itthon eltöltöttem — írja Simén idézett Önéletrajzában —, 1860. nyarán a marosvásárhelyi és szentkirályi eklézsia megbizottja, id. Jakab János által ünnepélyesen meghívott papjának. Én azonban már akkor azon forgattam eszemet, hogy a Paget által Londonban kieszközölt két 50—50 fontos stipendium egyikének elnyerhetéséért folyamodom az E. K. Tanácshoz s megnyerés esetén felmegyek a Manchesteri New College-ba. Ennélfogva a meghivást megköszöntem, de el nem fogadtam, hanem készültem Londonba. Az angol nyelvet meglehetősen értettem és hogy semmi akadály ne legyen, a papi vizsgát 1860 nyarán letettem. Ennek megtörténte után a londoni stipendiumért folyamodtam. Ezt meg is adta oly kikötéssel az E. K. Tanács, hogy segítségére ne számoljak ugyan, de adjak reverzálist arról, hogy a statust fogom szolgálni. E különös feltételt* elfogadtam. Engedélyem így meg volt ugyan a Londonba mehetésre, sok pénzem nem igen volt. összes pénzem 150 frt lévén. Apámtól nem reméltem, mert neki sem volt. Dologhoz fogtam tehát. Lerajzoltam egy lapra azoknak az unitárius püspököknek képeit, akikét megkaphattam. E képet 1860 augusztusában eladtam Stein János könyvkereskedőnek 100 frtért, amiből az első kiadásnál csak 425 példányt nyomathatott. Ez már sokat emelte útiköltségemet. Ide járult az is, hogy Ürmösi Samu úrnak ércpénze levén, ajándékozott 30 frtot. Ilyen formán útiköltségem már elindulásom előtt 330 frt volt. Ez volt összes vagyonom. Sok

* Erről alább részletesen lesz szó.

ember, meglehet, vakmerőségnek nevezi oly kevés összeggel útra kelni idegen földre. Sok igaza lehet. De bennem több volt a vágy a tanulásra, minthogy ez visszatarthatott volna. Aztán volt még egy reményem. Ürmösi úr, aki soha el nem hagyott, most is ezt mondotta: bármikor forduljon hozzám épen olyan bátran, mint szüleihez. E tudat tartott fenn külföldön. Hozzá fordultam szorult helyzetemben és soha sem csalódtam. 600 frttal segített külföldön létem alatt."

Simén tehát Londonba került, a Manchester New College nevü unitárius papnevelő intézetbe. Itt helyénvaló volna a papnevelő intézet rövid történetét adnom, azonban olvasóim ezt megtalálják a Keresztény Magvető XVI. kötetében Varga Dénes tanulmányában s így az erre való utalás után inkább a Collegeben történő papnevelést kivánom behatóbban ismertetni.

A Manchester New College nevü akadémia többszöri város változtatás után ez alkalommal 1853. okt. 14. óta Londonba tétetett át az egyetem egyik épületének, az „University College London"-nak tőszomszédságában levő épületbe, az úgynevezett „University Hall"-ba. E Hall-t több tekintélyes unitárius ember alapította avégből, hogy ebben unitárius egyetemi ifjak szállást s theologiából, meg morálfilozófiából — mint amely tárgyakat az egyetemen nem tanítanak — oktatást nyerjenek. Az épületben külön vannak a dolgozó és külön a hálószobák; a bennlakás ára különböző volt aszerint, hogy valaki az I., II. vagy III. emeleten s ott is udvarra, vagy utcára nyiló szobákban kivánt lakni. Az árak évi 100—500 forint között váltakoztak. A Hall internátusi igazgatója Simén odaérkezésekor E. S. Beesley egyetemi tanár volt. A papnövelde céljaira két tanterem volt kijelölve, melyben a 3 évfolyam növendékeit három tanár tanította és pedig Tayler János Jakab, a biblia magyarázat, egyháztörténet, keresztény hitigazságok és evidentiák tanára, ki egyúttal a papnevelő intézet tanulmányi igazgatója is volt; Martineau Jakab, az intellektuális, morális és vallás-bölcselet tanára és Martineau Russel a héber nyelv és irodalom tanára.

Maga a theologiai tanfolyam hat évre terjedt, de ebből csak az utolsó három volt akadémiai jellegü, az első három a mi középiskolánk VI—VIII. osztályainak felelt meg. Simén

is csak ezt a második (felsőbb) tagozatot látogatta. Abban a dolgozatában, melyet „Az angol unitáriusok londoni akadémiájának rövid ismertetése“ címen a *Keresztény Magvető* 1863. évi II. évfolyamában tett közzé, a felső tagozat tantárgyait így sorolja elő:

Az *első évfolyam* tantárgyai: *a)* Keresztény igazságok és evidentiák („Hittan“), *b)* Egyháztörténet (a három első század Nagy Constantin haláláig), *c)* Ótestamentum-magyarázat (Héber történet és régiség; a történeti könyvek olvasása a septuaginta szövegéből), *d)* Újtestamentum (Bevezetés a kriticizmusba és magyarázatba. A három első evangelium tárgyalása speciális bevezetéssel), *e)* Intellektuális filozófia, *f)* Görög nyelv (olvasás a görög bölcsészek, morálisták és theologusok műveiből) *g)* Heti gyakorlatok az ékesszólásban, ima és beszéd készítésben, *h)* Latin nyelv, *i)* Héber nyelv (az ótestamentom történeti könyvei alapján).

A *második évfolyam tárgyai: a)* Keresztény igazságok és evidentiák („Hittan“) *b)* Egyháztörténet (Nagy Constantintól Nagy Károlyig). *c)* Ótestamentum. („A törvény“, a héber kanon és a septuaginta története) *d)* Ujtestamentum. A levelek és az Apostolok Cselekedetei speciális bevezetéssel) *e)* Morálfilozófia. *f)* Görög nyelv. *g)* Latin nyelv. *h)* Héber nyelv. (A próféták könyveinek olvasása). *i)* Heti gyakorlatok mint az első éven.

*A harmadik évfolyam tárgyai: a)* Paptan („Cura pastoralis“). *b)* Egyháztörténet (Nagy Károlytól VII. Gergelyig). *c)* Ótestamentum. („A próféták“. A messiási helyek kritikai tanulmányozása) *d)* Ujtestamentum. (János evangeliuma, levelei és a Jelenések könyve speciális bevezetéssel). *e)* Vallásfilozófia. *f)* A keresztény vallástudomány története, *g, h, i)* Görög, latin és héber nyelv. *j)* Heti gyakorlatok mint az első és második éven.

Ezek mellett minden héten egy vallásos istentisztelet tartatik az akadémiában, hol egy vagy két tanuló is próbabeszédet mond és ahol minden tanuló köteles jelen lenni. A tárgyak egy részéből hetenkint két óra van mindenik osztálynak, másrészből pedig csak egy. Évenként kétszer közvizsgálat tartatik az akadémiában.

Ezek az adatok így kevéssé mutatják az intézet életét, ezek csak keretek, melyeket a tanároknak kell kitölteniök.

Ami az intézet jellegét megadta, az a papnevelés abszolut liberális szelleme volt. Simén fentebb idézett ismertető cikkében említi, hogy Tayler, az akadémia igazgatója előadásainak megkezdésekor a következő szavakat szokta intézni tanítványaihoz: „Komolyan kérem Önöket az igazság Istenének és a mi Urunk, Krisztus Jézusnak nevében, ki az út, az igazság és az élet s kinek itélőszéke előtt Önöknek meg kell jelenniök 1. hogy jelen vagy jövő minden vallásos tanulmányozásaikban és vizsgálódásaikban figyeljenek szakadatlanul, gondosan, részrehajthatatlanul és lelkiismeretesen a szent iratokban, vagy a dolgok természetében levő evidentiákra és a józan ész sugallataira; óvatosan őrizkedvén a képzelődés rohamaitól és az alaptalan hozzávetés hamisságaitól. 2. hogy semmi általam tanított vagy előadott elvet vagy nézetet el ne fogadjanak, ha azt Önök előtt a kijelentés és a dolgok evidentiája nem igazolja. 3. hogy ha valamely általam előadott vagy Önök által elfogadott elv vagy vélemény Önöknek kétségesnek vagy hamisnak tetszik — az ilyen elvet vagy véleményt vessék el egészen. 4. hogy Önök lelköket tartsák nyitva az evidentiák előtt, hogy vetkőzzenek le minden előitéletet és felekezetiességet; hogy igyekezzenek békében élni minden keresztény atyjokfiával; és hogy állhatatosan tartsák meg magoknak is, szabadon engedjék meg másoknak is az itélet és lelkiismeret elidegeníthetetlen jogait."

A véleménynek s a kritikának ezen abszolut szabadsága jellemezte a Manchester New College akadémiai szellemét. Ez volt az a szellem, amely ez intézetnek kiváló hírnevet szerzett. Felméri Lajos kolozsvári egyetemi tanár 1881-ben „Az iskolázás jelene Angolországban" című két kötetes művében ezeket írta: „E dissenter theol. collegium vizsgálati mértékénél fogva merőben kiválik a hasonnemű anglikán intézetek közül s ennélfogva azokkal összemérni egyáltalán nem lehet. Az a magosabb theologiai míveltség, melyet a Manchester New Collégiumban a dissenter jelöltek elsajátítanak, az angol egyházi papok között valóságos ritkaság. Az anglikán papnevelő intézetekben a liturgikára és dogmatikára esik a fő súly, emitt a filozófiára és a vallástudományra." „Jelen vol-

tam ez intézetben egy pár előadáson. A vallásbölcseletből a nagyhírű dr. Martineau fejtegette a vallásos világnézettel kapcsolatos problémákat oly filozófiai mélységgel s egyszersmind oly világos nyelvezettel, mintha egyszerre Platon és Kant beszéltek volna.“ Stb.

A fentiekben megismervén az akadémia szellemét, nézzünk be röviden belső életébe. Evégből Benczédi Gergelynek naplójából* idézek néhány igen jellemző feljegyzést. Benczédi Simén Domokos hazajövetele után 2 évvel (1864) ment ki a Manchester New Collegeba s így leírása szószerint talál a Simén idejéből való állapotokra is.

„1865. okt. 9. Hétfő. A Manchester New Collegeban reggel ¾9-kor összegyűltek a theologusok, mire névsorolvasás után Tayler úr egy szép könyörgést olvasott fel, melynek folyama alatt a tanulók térdre állva s fejöket székjökre hajtva voltak. Ez minden könyörgés alkalmával így van. Végeztével kis beszédet tartott Tayler úr. Elsőbben is figyelmeztette a hallgatókat, hogy a leckékre idején bemenjenek, ne egy fertály órával később, mint némelykor tavaly; másodszor, felkérte, hogy azon debattokat, melyek minden hónapban egyszer tartatnak, pontosan látogassák, mert itt hozzászoknak véleményök szabad és tisztán való eléadásához. Ezek a debattok arra valók, hogy a fiatalok társadalmi, vallásos és politikai (stb.) kérdéseket megvitassanak s így megszerezzék azon hatalom elemeit, melyek az angol közéletben oly nagy szerepet játszanak. A leckén nincs idő, hogy a tanuló némely kérdést, mely előtte nem elég világos, vagy amelyről ellenkezőleg vélekedik, megvitasson a tanárral. Ezen gyűlésekben jó alkalom van, tehát gyakorolják s véleményöket tartózkodás nélkül mondják ki. Harmadszor, figyelmeztette, hogy ez intézet vallásos lévén, üres idejöket szenteljék ezután is a vasárnapi oskolákban való tanításra, mely foglalkozás legnemesebb, ami csak lehet; s hasznos rájok nézve is, kik később ily oskolák szervezésére és kormányzására lesznek hivatva. Végre, tanuljon kiki úgy, amint tőle csak kitelik.

* E naplót Kelemen Lajos, múzeumi és egyházi levéltáros barátom szívességéből használhattam. Kivánatos volna, hogy teljes szövegében megjelenjék nyomtatásban, mert nemcsak kortörténeti becsü feljegyzéseket tartalmaz, de olvasmánynak is rendkivül érdekes.

Erre tiszt. Martineau úr figyelmeztette, hogy némelyek tavaly igen laza könyörgésekkel állottak elé, melyeket szánalom és gyötrelem nélkül nem lehetett hallgatni, miből folyólag megvárja, hogy mindenki illőleg kidolgozott könyörgéssel álljon elé.

Aztán következett a marticulatia vagyis könyvbe való névbeírás. Az első rubrikába jön a név, másodikba a születés vagy lakóhely és a beírás napja és éve, harmadikba az életkor. A leckeórákat is elrendezték, hogy az egyetemi órákkal ne essenek össze.

Ugyane nap délután 3 órakor a tanulóság, sok férfi és nő hallgató, összegyűltek a botanikai nagy teremben s a tanárok hosszú sorba és gown- (egyetemi egyenruha) ban megjelenvén, a hallgatóság tapsviharja közt professor Hayter Lewis az emelvényre állva elkezdette felolvasását, melynek tárgya: a szépművészetek s ezeknek kapcsolata a neveléssel — volt. A desk (a tanári asztalon levő könyvtámasztó állvány) mellett az asztalra egy üveg víz és pohár volt téve s mikor a tanár úr ivott, mindig tapsoltak. Soha unalmasabb előadást nem hallottam. Nem volt semmi tűz, semmi élénkség benne, mintha csak egy gyermek habart volna. Nem is értettem majd semmit, mert a szája alig mozdult, csak a foga közül beszélt. Még angolt ily furcsa szájmozgással beszélni nem hallottam vagy láttam. Ezután mindjárt 4 órakor a Hall-ban gyűltünk össze, hol a tanulók, még több nő, mint férfi. Tiszt. Martineau úr tartott ékes felolvasást. Végül felolvasta azon tanulók neveit, kik a Collegeban kitüntetést nyertek a mult cenzurakor.“

Ime, egy bizalmas és őszinte beszámoló a College tanítási napjairól. Hogy tájékozódásunk lehető teljes legyen, jónak láttam még ide írni pár sort Gál Miklós torockói lelkésznek azon leveléből is, melyet 1885. szept. 29-én írt Kanyaró Ferencnek, a későbbi kolozsvári tanárnak, ki ezidétt azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a kolozsvári egyetem elvégzése és a doktori cím megszerzése után kimenne 3 évre a Manchester New Collegeba. „Ha — írta neki Gál — külföldi utazás, világlátás, új tapasztalatok szerzése a célod, mindenesetre menj. Ha azonban az a számításod, hogy ott az akadémián tanulj s mint leveledben irod, az akadémiai folyammal tanulmányai-

dat mintegy betetőzd, e tekintetben légy készen egy kis csalódásra. Sok olyan dolgot kell ott tanulni s oly terjedelemben, aminek itt semmi hasznát nem veheted. Én mindenesetre hálával tartozom amaz intézetnek, mert ott tanultam a klasszikus nyelvekből, amit tudok. De ami a tulajdonképeni theologiát illeti, azt úgy tárgyalják, hogy magyar tanuló a legteljesebb szellemi csömört fogja kapni tőle, kivált ha oly gondolkozású, mint magam is voltam. Aztán vasfegyelem van, nem amolyan egyetemi rendszer, hogy az ember tetszése szerint tanulhassa tantárgyait."

Érdekes e tárgyról Benczédi véleményét is ismernünk. Ő naplójában ezeket írja: „A Manchester New College két érdemes tanárának, Tayler és Martineau uraknak, szivességét, bölcs utasításait, buzgóságát a kötelesség teljesítésben, tanítási modorukat, bánásmódjukat a tanulókkal nem vagyok képes eléggé magasztalni ... Itt is, mint az University Collegeban, úgy vezetik a tanítást, hogy amit a tanuló tanul, az teljesen vérévé válik. Ő alakítja magának a tudományt, itt csak az elveket adják elé, saját nézetüket hozzácsatolva."

A vizsgákról Benczédi idézett naplójában ezeket találom: „1865. dec. 18. Este fél 7 órakor kezdődött a cenzura a Manchester New Collegeben tiszt. Martineau úrral. Hasonlít a mi szigorlatunkhoz. Az asztalt hosszában körülültük; mindenik előtt tisztapapir és penna, de sehol könyv. A tanár úr minden egyénnek egy félárkos papirra írva átadta a kérdéseket, melyek az egész kurzust magokban foglalták. Mindenik kiválaszt belőle annyi pontot, amennyit tetszik s feleletét megírja rá, ami másfél árkosból is áll, mert egy kérdés számos pontot foglal magában. Egész 10 óráig voltunk elfoglalva. A tanár úr egy külön asztalnál az egész idő alatt dolgozott. A megírt feleleteket a kérdésekkel együtt visszaadtuk a tanár úrnak. Tárgy etica volt."

Az iskolai év végét Benczédi a következőképen írta le. „1866. jun. 28. Ma 10 órakor a gondnokok összegyűltek a könyvtárban s a tanulókat rendre behíva megdicsérték, biztatták, velök kezet fogtak. Ez is meglepett s csalhatatlanul jó eredménye van. Este 8 órakor volt a Litte Portland Street Chapel-ben az új papok vagy végzettek elbocsátása vagy felszentelése, mire a chapel (kápolna) teljesen megtölt. Orgona-

játszás után Martineau úr elolvasta a catedra alatt 1. Tim. II. fejezetét egészen. Erre következett egy himnusz, aztán hosszú könyörgés. Újra ének, minek végeztével Tayler úr tartott ékes beszédet a III. évfolyamot végzettekhez, kik balfelől ültek; mely beszéd vége felé névleg szólította Blatchfordot — senior — s hozzá intézett nehány szót, megdicsérve az öreg papot is, ki mellé megy. Erre Blatchford felállott s felelt, kifejezve háláját a tanárok iránt s elhatározását, hogy mint pap, kötelességének él. Aztán Tayler úr Armstrongot szólítá meg. Felhozta, hogy az ő apja episcopalis pap volt s meggyőződésből ott hagyva a fényes állomást, unitárius pappá lett; sajnálatát fejezte ki kora halála felett; s remélte, hogy ő apja gondolatait fogja követni. Armstrong válaszolt érzékeny szavakkal. Aztán Carpenterhez fordult Tayler úr. Ez a fiú az európai hírneves dr. Carpenter fia. Nagyapja pap volt. Mindkettőt felhozta Tayler úr. Arra is célzott, hogy ő valódi példány volt az iskolában — ami valóban úgy is volt; hozzá nagy remények vannak kötve. Carpenter válaszolt ékesen és érzékenyen.

A 3 candidus megetti két széket csupa vén asszonyok foglalták volt el s ezek ez idő alatt sírtak, mint az eső. Én e processust nem szeretem. Igen túlságig megy a szentimentálizmus.

Aztán volt ének. Aztán dr. Sadler kamstendi baptista unitárius pap tartott igazán remek beszédet, kifejtvén a pap kötelességeit. Végivel kézszorítással fogadta be a papok közé, mégpedig az „universal egyházba", holott a mult évben az unitárius egyházba fogadták volt. Erre épen az éneket akarta kiadni, midőn orvos dr. Carpenter a hallgatók közt felállt s engedelmet kért szólani, — mit persze megadtak. Soha fényesebb beszédet nem hallottam. Ő háláját fejezete ki a Manchester New College tanárai iránt, kifejtvén, hogy ők fiát 6 év alatt ama két nagy elvre tanították, miért ő tudománya terén küzdött, t. i. *az igazság szeretetére* és *a kötelesség iránti hűségre.* Erre volt ének, rövid könyörgés és eloszlás tizenegyórakor. Igy gáznál volt a templomozás."

Benczédinek e leírása némi fogalmat nyujt arról a társadalmi életről, melyben ez időben a tanárok és a tanulók egymással éltek. De talán ennél is elevenebb képet nyerünk a ta-

nárok és tanulók közötti viszonyról, ha ugyancsak Benczédi naplójából elolvassuk a következő feljegyzést.

„1865. dec. 24. Ma reggel 8 órakor oly kopogtatást hallottam az ajtón, mint a levélhordóké, azaz két hatalmas ütést gyorsan egymásután. Bár vártam levelet, mégsem hittem, hogy ezt hozzanak, tudva, mily nagy ünnep karácsony Angliában. S hát a frustukkal egy levelet is hoznak Mlgs Jakab Elek úrtól. Nagy volt örömem. Magyarázatja az, hogy Londonban s talán egész Angliában is karácsony első napján és nagypénteken délelőtt széthordják a leveleket, ami máskor sohasem történik meg vasárnap. Délután e két nap is zárva van a posta. Igen különös szokás.

Ma Mr. Russel Martineauhoz, a zsidónyelv híres tanárához voltam ebédre híva, ami 5 órára volt kitűzve délután. Pont 5-kor ott voltam. Ott volt Rev[d] Martineau 3 leányával és Bazil fiával, továbbá Russel Martineauné anyja is és nővére, — tehát egy kedves családi kör, hol csak én voltam idegen, — ha ezt lehet mondani.

Az asztalfőn, mint mindenütt, ült a házi nő; jobbján Rev[d] Martineau úr s balján én, s így tovább. A házinővel szemben — mint szintén mindenütt— ült férje.

A levest — valami jó disznóhusos vastag levest — egy különös alkotású nagy fedett tálban a házinő elébe tették, melyből kinek-kinek téve, a szolgáló széthordta, persze előbb a nőknek. Aztán a szolgáló kancsóban sert hordozott s aki kivánta, töltött poharába, aztán egy tálcán háromféle bort hordozott s boros poharainkba töltött. Másodszor, volt hús, mégpedig a házinő elibe tettek egy egész pulykát, az asztal közepire Bazil elébe egy nagy ökörnyelvet és kolbászt. Az illetőt kérdezték: kinek melyikből tetszik? s azt adtak. A szolgáló pityókát és zöld kartifiolt hordozott. Ha tetszett, mindháromból adtak rendre. Harmadszor; a házinő elibe tettek egy nagy plumpuddingot (karácsonyban egy háznál sem maradhat el); a közepére valami sárgaszínű, kocsonyanemű édességet; s a háziúr elibe közönséges puddingot. Negyedszer; az abroszt elszedték. Kis üvegmedencékben mindenki elibe vizet tettek a kéz és száj megmosása végett. Szép porcellántál, ezen kis kamuka-kendő, erre téve a vizes medence s melléje kés és villa. Aztán megrakták az asztalt egy csomó szöllős, almás, naran-

csos tállal. A szöllőgerezdeket egy evégre készített s kizárólag használt sajátságos ollóval kis adagokra metszve a gazda, széthordták. Aztán az almát meghámozta, cikkekre vágta s szinte széthordta (íme, mennyi mindent tesz a férj!!). Aztán egy nagy cifra skatulyát vett elé, mely tele volt szép fügékkel; s maga a gazda szét is hordta. Mindenki csak egyet vett. Aztán jött a narancs, szilva, stb.

Eközben a boros üvegek eddig a gazda előtt állottak. Most pedig nem a szolgáló hordozta szét, mint előbb, hanem rendre raktuk egyik a más elé. Bor háromféle vala igen diszes üvegekben és tálcán. Közből volt egy terjedelmesebb, — szine fekete mint a korom, ennek neve Hungarian wine (magyar bor, mégpedig, mint a gazda mondá, karlovici). Két testőre volt: jobbról a francia Claret s balról a spanyol Sherry. Borunk neve hallatára már félig mámoros lettem, de mégjobban az, midőn láttam, hogy amig őrei tisztes épségben maradtak, őkigyelme teljesen elfogyott. Megvallva az igazat, én bizony nem szerettem, gyenge volt nagyon ez a magyar bor.

Igy eddegélve és iddogálva, sokáig maradtunk a legkellemesebb, á legédesebb családias beszélgetéssel, társalgással füszerezve. A beszéd tárgya édes hazám is volt s azon változások, melyek ott közelebbről történtek. Roppant jót nevettünk azon, hogy a császár Pesten vagy Budán léte alatt az egész mindenséget megebédeltette; a cifra mágnások s az egyszerű képviselők úgy sereglettek a kegyúri asztalhoz, mint a juhok a sóhoz. Ez nagyon különösnek tetszik az angolnak.

Martineau úr mondá, hogy valahol olvasta, hogy a francia és az angol közt az a különbség, hogy előbbi a nőknek kedveskedik: bonbonoz; az utóbbi a gyermekeknek: puddingoz. Kérdezték, hogy nálunk mivel tünik ki különösen karácsony, mire mondám, hogy János és István névnapok megtartásával. Csudálták, mert Angliában a kalendáriumban nevek nem is tétetődnek ki, vagyis itt a névnapot sem tartják, mint a katholikus országokban, hanem a születésnapot.

Végre a nők a pavilonba mentek s mi férfiak hátramaradva, iddogáltunk tovább és komoly dolgokról kezdtünk beszélni. Szóba jött az unitárius nevezet felett folyó hirlapi vita. Rev. Martineau úr nem pártolja, el kell hagyni s magunkat free christian (szabad keresztény)-nek nevezni. Fia

nem volt e véleményen. A Rev. úr mondá, hogy az unitárius nevezet úgyis az unió-tól jő Erdélyből, minek támogatására engem hitt fel. Én pedig mondám, hogy igaz, némelyek azt mondják, hogy e név onnan jött, hogy a vallás (unitaria) a legutolsó volt, mely Erdélyben törvényesen elismertetvén, a más hárommal mint törvényes vallás uniálodott; de a mi történészeink, többek közt Székely Sándor az unitária vallás történetében az unus latin szótól származtatja. Ez meglepte Rev. Martineau urat, mert a dr. Williams könyvtárából valami kéziratból a fennebbi származtatást olvasta. Többek közt mondá, hogy Dávid Ferencet nem szereti vagy nem egyezik vele, mert Dávid Ferenc „is too Jew to me" („igen zsidó nekem" t. i. a Rev. urnak).

Végre mi is kimentünk a parlourba a nőkhöz s egész 11 óráig egyikét töltém a legkedvesebb estéknek, karácsony elsőnapja estéjét.

Az asztalkendők, édességek, puddingok mind fel voltak zöldágazva."

Félbe kell szakítanom Benczédi kedves naplójának idézését. A fenntiek is bizonyára eléggé mutatják, mily igazán családiasan éltek a Manchester New College tanárai és tanulói. Hogy az ilyen nevelésnek meg volt az eredménye, azt könnyen hozzáképzelhetjük.

Simén Domokost különösen Martineau Russel, az ótestamentum tanára kötötte le. Igazán elsőrangú bibliamagyarázatai magukkal ragadták. Pedig mint Siménnek ebből az időből való négy jegyzetéből* látni lehet, Martineau Russel nem

* E három jegyzőkönyv megvan a kolozsvári unitárius Kollégium Könyvtárának Simén reliquiái között, mégpedig a következő címeken és könyvtári szám alatt:

1. Az ószövetségi könyvek szövegére vonatkozó kritikai jegyzetek vegyesen, némely a hittudomány körébe tartozó értekezésekkel és más apróbb jegyzetekkel. *(Kéz. 352. sz.)*. Ebben a 150-ik oldalon kezdődik Martineau Russel „Introduction of the Book of Genesis" című és 1861. októberben megkezdett előadásainak gondosan leirt jegyzete.

2. Kulcs a teremtés könyvéhez, azaz a „Teremtés könyvében" előforduló minden egyes héber szónak elemzése, nyelvészeti, kritikai és történelmi jegyzetekkel. *(Kéz. 169. sz.)*

3. Kulcs a Genesis 37 43 részhez, melyet Martineau Russel előadásai után 1860. okt.-től kezdve jegyezgetett.

4. Fennmaradt egy rövid jegyzet Martineau etikai előadásai-

u. n. szép orációkat tartott előadásokul, hanem a szó legtudományosabb értelmében vett filologiai interpretációkat.

Oly gondosan és igazán szépen leirt és egybeállított jegyzetek ezek, hogy valóban mintául szolgálhatnának bárkinek a jegyzetkészítés módjára nézve.

Simén Domokosnak londoni tartózkodása nagyon szép és nagyon könnyű lett volna, ha az csak annyiból áll, hogy eljárogat az akadémiai előadásokra, megnézi a világváros látni valóit, vagy látogatásokat tesz ismerős családoknál. Mindezeket megtette. Mint Önéletrajzában irta: „Sok kellemes időt töltöttem tanulótársaimmal. Gyakran hívak az unitárius atyafiak; vasárnap pedig mindig Mednyánszkyékhoz voltam hivatalos teára.“ Szabad idejét utazgatásokkal töltötte, meglátogatván Anglia nevezetesebb városait. Utközben ahol lehetett s pénze engedte, régi vagy új könyveket vásárolt. Tehát tőle telhetőleg jól s teljes mértékben igyekezett kihasználni külföldön tartózkodását.

Azonban — post equitem sedet atra cura. Siménnek sem csak ez volt kötelessége. Igaz, egyfelől önmagát kellett képeznie; másfelől azonban — s ez az „atra cura“ — reális alapra kellett helyeznie erdélyi egyházának viszonyát az angol unitáriusokkal. E kapcsolat eddigelé csak a lelkesedés, hogy úgy mondjuk, a hangulat kapcsolata volt. Kossuth missiója, Tagart és Steinthal úti élményei s egy világeseménynél Buzogány Áronnak és Ferencz Józsefnek kedvező megjelenése s a magok után hagyott kellemes emlékek voltak a létrejött viszony előkészítői. De a reális helyzettel eddigelé nem számolt senki. A reális, a tényleges helyzet pedig az volt, hogy az angolokat — semmiféle angol érdek nem fűzte az erdélyi magyar unitáriusokhoz; az erdélyi unitáriusok a magyar, illetőleg osztrák politikában nem voltak oly állásokban s oly személyekkel képviselve, hogy az összeköttetés az angolok számára politikailag valami előnyt jelentsen. Aztán sem a tudományban, sem pedig a szorosabb értelemben vett vallásos

ról 1861. nov.-tól kezdve s töredékes lapok egy Symbolicáról tartott kurzusról. *(Kéz. 870. sz.).*

Oly gondosan és igazán szépen leirt és egybeállított jegyzetek ezek, hogy valóban mintául szolgálhatnának bárkinek a jegyzetkészítés módjára nézve.

kultusz terén nem lehetett ez idő szerint az erdélyiektől várni semmit. S mindezek fejében az erdélyiek szegények, politikailag súlyosan megkötöttek, társadalmilag nagyon különböző intelligenciával birók valának. Az angolok lelkében a magyarok iránti nagyobb arányú szimpátiát Kossuth agitációi keltették: elnyomott nemzet, ezeréves alkotmányos mult, szabadság vágy — ezek voltak a szimpáthia ébresztés vezérszólamai. De mi lesz e hangulaton túl? Mire fog felépülni e szimpáthia, ha a magyar egyszer nem lesz elnyomott nemzet, ha újra érvénybe lép az ezeréves akotmány s a szabadság készíti elő a nemzeti életnek országútját? Mi lesz reális alapja a jövőben az angol-magyar kulturkapcsolatnak? Ez volt az a nagy kérdés, amit az erdélyi unitárius egyház vezetősége maga előtt látott, mihelyt az angol segítőkezet hóna alatt érezte.

Azzal a konsistorium vezetősége hamar tisztában volt, hogy tartós áldásos viszony az angol s az erdélyi unitáriusok között csak egymásnak őszinte ismerésén épülhet. Az első teendő tehát az erdélyi unitárius egyháznak, majdpedig azután az erdélyi unitárizmusnak nyílt s egyetlen részletében sem takargatott őszinte megismertetése kell, hogy legyen. A második teendő: az erdélyi unitárius egyháztársadalmi életnek olyanná alakítása, hogy ez a társadalmi élet keresztény jellemvonásaiért megérdemelje az angol segítséget. Az első — egyszerű ismertetés, mit legfőlebb kellő tapintattal kellett végeznie, hogy az esetleges illuziók szétfoszlása egyik fél lelkében se hagyjon maga után kellemetlen érzéseket; a második teendő azonban az egyház részére kulturprogrammot jelentett. Mert bármennyire időszerűtlennek és alkalmatlannak találták a Consistoriumban Koronka esperesnek azon inditványát, hogy az angol segítséget ellenszolgáltatás nélkül fogadni el lealázás, bizony sok igazság volt abban. Az persze más kérdés, hogy minő legyen ez az ellenszolgáltatás. Koronka indítványának második része ma — ötven év multán — sem gyakorlati értékű. Angol papjelölt a mi theologiai akadémiánkra azért, hogy tanulmányait folytassa, vagy épen betetőzze, ugyan soha nem fog jönni, mert angol ember soha el nem fogja ismerni, hogy neki Erdélyben lehet olyan dolgot tanulni, amit Angliában nem tanulhat meg. Igy gondolva a

rekompenzálást, — beleütközünk az angol nemzeti önérzetbe. De úgy fogva fel a helyzetet, hogy az erdélyi unitárius társadalomnak olyan keresztényi életet kell élnie, amely önmagában véve megérdemelje mindazoknak a támogatását, akik a keresztényi élet élését e földön valóban szükségesnek tartják, — igenis lehet s egyedül csak így lehet az angol támogatás ellenértékének nyujtásáról beszélni. Idővel magok az angolok is egészen így fogták fel a helyzetet. Erdélyt olyan kulturterületnek tartották, amelyen érdemes munkálni. Munkásokul tekintették az erdélyi unitáriusokat, kik életükkel példát adva másoknak, terjesztik az unitárius kereszténységet. A mindenkori püspökre s az Egyház Fő-, illetőleg Képviselő Tanácsára várt az a valóban nagy feladat, hogy megteremtse s irányítsa azt a keresztény társadalmi életet, mely — megérdemli az angol (s később az amerikai) unitáriusok támogatását. Hogy egy ilyen keresztény társadalmi programm megteremtésénél az erdélyi magyar szempontokon kívül egyetemes emberi és speciálisan angol unitárius szempontok is figyelembe veendők, érvényesítendők, az magától értetődik. De melyek ezek? Erdély nem angol gyarmat s az angol unitáriusok nem a mi hűbéruraink; következőleg ők csak segítenek, de nem rendelkeznek. Nekünk kell alkalmas módon megtudakolnunk, hogy mik óhajaik?, mik tanácsaik? Az angol papnevelő intézetben tanuló erdélyi unitárius akademitának tehát nemcsak az önmüvelés a kötelessége, hanem először az angolok tárgyilagos informálása a Consistoriumtól kapott direktivák szerint; másodszor kellő tapintatossággal kipuhatolása az angol unitáriusok nézeteinek, óhajainak, stb. Az akademita tehát bizonyos mértékben egyházi diplomata, kinek munkájától igen sok függ.

Ez volt a súlyos teher, amely Simén Domokosnak akademitaságát nehezítette. Azt talán mondanom sem kell, hogy a Consistorium hivatalból nem az akademitákon keresztűl érintkezett az angolokkal, hanem közvetlenül. De bármely ügy sokat nyert vagy sokat veszíthetett jelentőségéből, ha azt az akademita pártolni tudta, avagy erre nem volt képes. Az élő szó s a személyes benyomások hatását semmiféle írás sehol kellőképen nem tudja pótolni. Ezért volt minden időben nagyjelentőségű az akademiták helyes megválasztása.

Simén Domokos hamar és teljes mértékben megértette helyzetét s a ráváró feladatokat. Ezt különösen is lehetővé tette az, hogy igazán bizalmas viszonyban állott egyháza vezetőségével s azok sürűn fölkeresve őt leveleikkel, részletes tanácsokkal és útbaigazításokkal látták el. E levelek nagyrésze fennmaradt s így azokat ismerjük. Én e leveleket* időrendben egyenként fogom ismertetni, illetve közölni. Bennök két esztendőnek erdélyi unitárius egyház- és társadalomtörténete elevenedik meg.

**Dr. Borbély István.**

* E levelek egy része Benczédi Gergely hagyatékéban maradt fenn. Ezeket Kelemen Lajos, egyházi levéltáros barátom szívességéből használhattam fel. A levelek többi tulnyomó nagy része Simén hagyatékából a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában van.

## Brassai Sámuel.

**Az irodalmi kritikus.** (Folytatás.)

Brassai az irodalmi kritika elvi megalapozása mellett sűrűn foglalkozik az irodalmi és művészeti élet folyamában felmerülő mozzanatokkal is. Érdekes és több tekintetben tanulságos a klasszicizmusról és romanticizmusról szóló cikkében az utóbbival szemben való állásfoglalása. A romanticizmust szerinte a kor álfilozófiája csempészte be a művészet és költészet birodalmába. De ha az esztétikusoktól értelmezését kérdezzük, a legellentétesebb feleleteket kapjuk úgy, hogy „senki sem bírta sem megfoghatólag, sem kimerítőleg, sem másokkal megegyezőleg értelmezni a romanticizmust.“ Ezek alapján állítja, hogy az egy üres eszme, egy tartalom nélküli fogalomnév, amelyre az *iskola* neve sem alkalmazható. Különben a költészetben az iskolák mindig károsak voltak s nem emelkedés, hanem hanyatlás korszakát jelentik. A hexameter technikáját Homeros tökéletesen befejezte. Sappho nemcsak találója, hanem legszerencsésebb művésze is a róla nevezett versnek. Shakespeare maga az angol dráma, a francia u. n. romanticizmust Hugo Victor és Lamartine nemcsak kezdették, hanem be is fejezték. A költői „imitatorum servus pecus“, az epigonok csak a jövendő Toldy Ferencnek irodalomtörténeteiben élnek.

Brassai szerint tehát a romanticizmus egy tartalom nélküli üres fogalomnév, hívei izlésrontók, eszmezavarók, kik ellen háborút folytat ereje teltéig. Hogy áll ez a kérdés az irodalomtörténeti tudomány mai álláspontján? Zlinszky Aladár a Szent István Akadémiában székfoglaló értekezést olvasott fel K l a s s z i c i z m u s é s r o m a n t i c i z m u s címen, melyről a kritika azt állapította meg, hogy legérdekesebb, legszebben megírt terméke az 1924. évi magyar irodalomtörténeti irodalomnak. Zlinszky tanulmányának eredményét röviden így foglalhatjuk össze: a klasszicizmus lé-

nyegében udvari költészet, szorosan összefügg a racionalizmussal, arisztokratikus és konzervativ jellegű volt. A romanticizmus forradalmi, a polgári osztály, „a harmadik rend“ megmozdulásának művészeti, irodalmi kifejezője, mely igen sok destruktiv elemet mutat s konstruktiv benne csak kettő: a vallásos és nemzeti. „A romantika öröksége nagy és veszedelmes; vajha értékes elemei győzhetnének a benne rejlő romboló hatalmak felett.“*

Ha most már összevetjük a legújabb, annyira kiemelt tanulmány értelmezését a romanticizmus lényegéről a Brassai korabeli költők és esztétikusok adta értelmezéssel (irónia, őrültséggel határos költői, vallásos érzet, sokoldaluság, dráma, világgyülölet, világfájdalom, középkor stb.), meg kell vallanunk, hogy a kivánt felvilágosítást nem kaptuk meg s őszintén be kell ismernünk, hogy tulajdonképen ma sem tudjuk, hogy mi is ez a romantika. A németek maguk is csak most eszméltek rá erre a hiányra s most kezdik a „romantikus“, „romantika“ irodalomtörténeti fogalmak elnevezését és értelmezését. Tehát még ma is igaz Brassai megállapítása, hogy a romanticizmus kielégítő értelmezése hiányzik. Csoda-e, ha az ő világosság és érthetőség után szomjazó lelke valósággal értelmi fájdalmat érez e zürzavar és homály láttára s ő, az ízlés őre, arra érzi magát elhíva, hogy kikeljen az ízlésrontók és eszmezavarók ellen.

A kritika az ő elemző munkájában rájő arra, hogy a valóság a művészre és költőre kétképen hat s e hatás szerint két irányt különböztethetünk meg: az idealizmust és reálizmust. De az irodalomban e kettőről, mint ellentétről beszélni sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehet. Akik ezt teszik, a r e á l szónak két különböző jelentését zavarják össze. Egyik metafizikai, másik esztétikai. Metafizikai jelentésében reál és ideál valóban ellentétek. Amaz a külvilági, tárgyias, valódi létezést, ez a képzeletbeli, alanyias létet jelenti. De az esztétikai reál és ideál, mindkettő csak képzeletbeli létezést jelent. A reál a „valóságnak leghübb“, az ideál „annak esetleges, földies, vulgaris vonásaitól tisztított képe.“ A különbség tehát nem lényegi, hanem csak fokozati.

* Napkelet 1925.

Ezért ellentétről nem lehet szó, csak különböző irányokról. Mindenik iránynak meg van a maga határa, melyet nemcsak átlépnie nem szabad, hanem odáig érkeznie sem. A reál e határa a vulgaritas, az ideálé az egyéniesség elvesztése, meg a tipizmus. Amarra példa a francia naturalizmus, erre Goethe Faustjának második része.* Aztán szót ejt a naturalizmusról is, melynek „szegénységét“ Diderot példájára azzal jellemzi, hogy ha egy hordó mindennapi lébe egy nehány csepp költői illatszert eresztenek, az tisztán veszendőbe megy s a nyers természet eszményítése nem sikerül vele.

Brassai a kritika elméletének fejtegetése közben foglalkozott azzal a kényes és még maig is eldöntetlen kérdéssel, hogy szabad-e az irodalmi kritikának az író személyével foglalkozni vagy nem. Ismerjük Lessingnek e kérdésről való felfogását. Nagy polemiájában Klotz titkos tanácsossal az utóbbi a személyes sértés vádját veti szemére. Mire Lessing felelete az, hogy egy párszor titkos tanácsosnak nevezte s ezt sem tette volna, ha Klotz nem lépett volna fel ezzel a címmel az írók között. Minden gúnyt és kifogást megengedettnek tart, mit a megbírált mű igazol s csak akkor lesz személyeskedő sértéssé a kifogás, ha a szerzőről többet mond, mint amennyit a mű nyújt.

Különben e kérdés felvetődése egy igen magas színvonalú irodalmi vitára adott alkalmat, melyben a kor legkiválóbb szellemei részt vettek.

A kérdést Jósika indítja meg. R e g é n y és r e g é n y i t é s z e t című művében a kritikának két gyöngéjét látja. Egyik az, hogy irodalmi pártok kezében van. A másik, hogy durva és személyeskedő. Egy társulat szervezését indítványozza tehát, mely minden irodalmi iránytól független kritikai lapot adna ki, melyben mindenki írhasson, aki a művelt emberhez illő modort tiszteletben tartja. Gyulai Pál hozzászól a kérdéshez s a tervet kivihetetlennek nyilvánítja, mert a kritika függetlenségét félti tőle, azt mondván, hogy a modor korlátja szükségkép a vélemény korlátozását vonja maga után. Pedig „a szabad vélemény erősb, de jogos nyilatkozatait becsületsértésnek venni, az írói sérelmet szemé-

* Burns olvasása után.

lyessé változtatni, nem épen a legritkább eset nálunk.“ Mintha Lessinget hallanók, aki azt mondja, hogy irodalmi dolgokban az udvariasság nem kötelesség és nem udvariasnak lenni korántsem annyi, mint gorombának lenni. Őszintének lenni azonban kötelesség, másokkal is, ha annak teszi is ki magát, hogy ezért szemtelennek és gonosznak tartják.* A megindult vitához töben szóltak hozzá. A kérdés így alakult ki: képezheti-e és mennyiben az író egyénisége bírálat tárgyát. Szász Károly és Szemere a Jósika, Salamon Ferenc és Brassai a Gyulai álláspontját foglalták el. Szász Károly így állítja fel tételét: „Higyjétek el, hogy az író gyakran oly különböző művétől, mint csak két tárgy lehet.“ Ebből logikusan következik, hogy személyét a bírálatnál érinteni nem szabad. Salamon Ferenc ezzel egyenes ellentétben azt mondja: „Higyjétek el, hogy az író oly hasonló művéhez, mint csak két tárgy lehet.“ Ebből meg az következik, hogy az író egyéniségét a bírálatnál mellőzni nem lehet. Brassai állásfoglalását következő gondolatsora magyarázza: A szó és tett gyakran, mint ok és okozat, mint virág és gyümölcs állanak egymással szemben. De minden esetben virágai és gyümölcsei annak az élőfának, melyet érzeménynek, hajlamnak, akaratnak nevezünk. Ám ha a fát virágáról és gyümölcséről megismerhetni, akkor meg kell engedni azt is, hogy az író műve, amely szót és tettet foglal magába, belsejének valódi tükre. Az emberi jellemet csak szavakból és tettekből ismerhetni meg. Aki tehát az író erkölcsi oldalának hasonnemű írásaiból való kiismerhetését tagadja, annak tagadnia kell a tárgyaknak „ismerettyüik“ (ismérv, jegy) által való jellemezhetését és ismertethetését is. Ezzel pedig a logikának izenne hadat.

Nem folytatjuk ennek a nagyon tanulságos és magas színvonalon mozgó, de Szemere részéről személyeskedésig elfajult irodalmi vitának részletezését. De röviden rámutatunk, arra, hogy a kérdés máig sincs kielégítő módon megoldva.

Császár Elemér idézett munkájában szintén felveti a kér-

* Briefe antiquarischen Inhalts 57. levél.

dést: lehet-e az író egyénisége bírálat tárgya? És hogy e kérdésre feleletet adhasson, szembeállítja a kritika és a tanulmány rokon műfajok egyező és eltérő jellemző vonásait. „A kritikus, ha az író életének eseményei és viszonyai után kutat, rendszerint magára vonja a személyeskedés vádját, a tanulmány írója, ha ezt elmellőzi, kötelesség-mulasztás vétkét követi el.“* Ám maga Császár is érzi ez elkülönítés nem szabatos voltát, hiszen maga utal (25 l.) a két műfaj közötti „tökéletes egyezésre“, de „mélyenszántó belső eltéréseket is vél találni köztük.“ Aztán a 33. lapon meg azt mondja, hogy a kritikusnak a költő életéhez épen nincs köze; a 104. lapon meg ezzel ellentétben azt tanítja, hogy „minden kritika természetéből következőleg rejt magában személyes vonatkozásokat.“ S amikor egy-egy költői alkotás jelességeit és fogyatkozásait kimutatja, „már nemcsak magáról a műről, hanem az író tehetségéről, lelki alkotásról s gyakran egyéniségéről is mond itéletet.“ Mert „a költő alkotása egymástól elválaszhatatlanok; minden dicséret, minden megrovás a munkán keresztül az író lelkivilágára is vonatkozik.“ Nincs az a kritikus, aki egy művet megbírálva, ne bírálná ezáltal magát az írót, az író lelkét és így személyét.“ Bőhm Károly nemes erkölcsi ideálizmusával odáig megy, hogy a könyvet önvallomásnak mondja, melyben az író a maga lelkét tárja a világ elé erényeivel és bűneivel, örömeivel és bánatával. És Surányi Miklós egyik utolsó művében azt mondja: „Az író és a művész lelke ott pihen a mű bensejében, mint a szív az organizmus közepén.“*

Igaza van tehát Brassainak, mikor a felmerült vitás kérdésben azt az álláspontot foglalja el, hogy az író és műve elválaszthatatlanok és a műből az író egyéniségére következtetni lehet. Más kérdés azonban az, hogy kell-e a kritikusnak az író személyével szükségképen foglalkoznia? S hol van az a határ, amelyen túl nem mehet, anélkül, hogy a személyeskedés vádját magára ne venné?

Bajza, „aki a magyar kritikusok közül ebben a tekintetben legtisztábban látott,“ azt mondja, hogy a költő személye nem „szent és sérthetetlen“ s meg is húzza a határvonalat,

* Az irodalmi kritika, 33. l.
* Eliziumi mezőkön. Napkelet, 1925.

melyen túl menni a kritikusnak nem szabad: „Azon kritikus és író, ki elkerülte, ami durva, póri, betyáros, ami testi hibánkat vagy házi körülményeinket illeti, ami jó vagy balszerencse következése ... megtevé, mit embertől kivánni lehet és kell."* Császár ezt a kritikusnak juttatott területet túlságos nagynak tartja s korlátozásul azt mondja, hogy „a kritikus kényszerítő szükség nélkül ne foglalkozzék az író személyével."

Brassai kritikái miatt sokszor keveredett heves és szenvedélyes irodalmi polemiába. Ilyen volt a híres Klió-pöre Szilágyi Ferenccel, a másik Gyulaival, a „Bort megissza magyar ember, jól teszi" sora miatt, meg a női íróság kérdésében, egy harmadik Jókaival a római női nevek kérdésében, melytől Jókai a Brassai tudása előtt való meghajlás szeretetre méltóan őszinte megvállásával húzódott vissza. Első irodalmi polemiája Szilágyi Ferenccel, a kolozsvári ref. kollegium tanárával volt az ú. n. Klió-pörben. Szilágyi egy „Historiai zsebkönyvet" adott ki, melyet Brassai bírálat alá vett s hibájául egy vezető gondolat hiányát s a részek között levő egyenetlenséget emeli ki. Szilágyi példátlanul heves és goromba személyeskedéssel felelt „a soha iskolát rendesen nem végzett, udvari klavirmesterséget folytatott, mindenhez kapkodó ifjúnak." Brassai kijelentette, hogy Szilágyival többé irodalmi szóváltásba nem áll, aki „durvaságaiért, ha a megbosszantott önszeretet paroxismusa elmulik, maga előtt pirulni fog." Szava beteljesedett, mert 1856-ban Szilágyi, mint a Budapesti Hirlap szerkesztője, áradozó elismeréssel hívta meg zenekritikusnak.

Gyulai Pállal a nőkérdésben tűzött össze. Gyulai egy könyvismertetésében az írónőséget tárgyalja, melyet elvben tagad, de kivételképen bizonyos körre szorítva megenged. Mert mi egyéb az írónőség, „mint be nem vallott, eltagkart, félbeszerbe alkalmazott nőemancipáció, e bohó és bűnös tan, mely senkit sem tenne oly szerencsétlenné, mint épen a nőt, kinek sorsán javítani akar." Brassai dehogy is hagyja észrevétel nélkül Gyulai felfogását. F e l n y i t o t t l e v é l b e n felelve neki, s kikél az ellen, hogy olyan tekinté-

** Császár id. m. 106. l.

lyes toll, mint a Gyulaié, hamis eszméket terjesszen. „Én az írónőség jogosultságát engedném meg elvben s harcolnék azon kivételek ellen, melyek az elvet rossz hírbe hozzák.“ „Mint látnivaló, poláris ellentétben állunk. Nőt kirekesztő férfiúi pályát sem elméletileg, sem történelmi alapon értelmezni nem lehet.“ Itélje meg az olvasó, hogy e kérdésben kinek az álláspontja helyes. Én habozás nélkül állok Brassai mellé. Jókaival a római női nevek kérdésében akadott össze. Egyszer azt találta mondani tréfásan, hogy a római nőknek egészen Jókai idejéig nem volt nevök. Erre Jókai azt kérdezi: hát Lucretia, Cornelia nem római női nevek-e? Brassai felvilágosítja: ha csak egy leány volt, azt a család nevén nevezték, ha kettő, a nagyobb, kisebb szók hozzáadásával; ha meg több, akkor így: első, második, harmadik stb. Jókai nevei költőktől, bizánci íróktól valók, kivételek. Jókai „az érzékeny megfenyítés után“ nem meri tagadni Brassai állítását.

1860-ban volt vitája Liszt Ferenccel, aki egy Párisban megjelent szellemes, de felületes könyvében (A cigányokról és az ő magyarhoni zenéjökről) azt állította, hogy a cigány megteremti a zeneeposzt, a lassút, meg a frisset, odaadja a magyarnak, az meg dalszöveget és táncot csinál hozzá s így lesz „a magyar zene“, valójában a cigány zenéje Magyarországon. A mű nagy visszatetszést keltett az országban, de csak Brassai volt kész „nemzete becsületét bármi gyenge erővel védeni.“ „A mi magyar zenénk természetes hanglétrán alapult, határozott ritmusu, egyszerü dallam, melynek magyar szívben kellett foganni, hogy magyar szivet illethessen, ha szinte cigány-csatornán jön is át; oly zene, amelynek nemzeti accentusát kiismerjük idegen szerzeményből is, ha szinte alája Haydn vagy Beethoven is van írva. Liszt cigányzenéje egy természetellenes intervallumokból, határtalan és véghetetlen sokféle ritmusokból és cikornyákból vegyített hangzagyvalék, melyet magunkénak nem ismerünk s amelyet Liszt bízvást odaajándékozhat felőlünk az ő cigány eszményképének. Csupán arra kérjük, hogy amit ő cigányzenének ír és fest le, ne nevezze magyar vagy magyarok által magukénak vallott zenének, mert az ellen ünnepélyesen tiltakozunk.“

Bővebben fogjuk ismertetni Jókaival való irodalmi találkozását, mely egyike a mult századi irodalmi kritika legszomorúbb emlékeinek. Brassai kritikai lapjában megbírálta Jósika A t u d ó s l e á n y a című regényét. Bírálatát „az édes anyai nyelv" szenvedélyes szeretete, tisztasága, épsége feletti aggodalmas gond diktálta. A szerző a nyelvnek nem nyilt ellensége, hanem annál veszélyesebb álbarátja. Könyvét talán eredetileg nem is magyarul írta, hanem csak fordították, még pedig rosszul, magyarra. Legújabb időben csalfa elvek, fordítási restség vagy kényelem és zsurnaliszta hebehurgyaság nyelvünk tisztaságát megfertőzték. Jósika g y á r t j a a szókat, nem s z e r k e s z t i. A szógyártás pedig a nyelv valódi pusztító mételye, emésztő férge. A szószerkesztés feltételeit: hogy a szóra valóban szükség legyen, más meghonosodott és gyökerezett szó rövidséget ne szenvedjen, hogy a szerkesztés származtatás vagy összetétel által analogia útján történjék és végül: oly világos és erőltetlen legyen, hogy minden értelmes ember a szöveg segélyével azonnal megérthesse. Ha e négy feltétel akármelyikét megsérti, az új szó a nyelvnek nem növekedése, hanem mérge. Jósika 75 olyan szót gyárt, melyekre vagy nincs szükség, vagy törzse és értelme közt nincs összhangzás, vagy nyelvellenesen van szerkesztve.

Aztán stílusa azt mutatja, hogy kezdi feledni a magyar mondatszerkesztést és helyes szórendet. Brassai az írókat és fordítókat hathatósan figyelmezteti, hogy a melléknevek használatában nyelvük alkata diametralis ellentétben van a nyugatiakkal, minek főoka az, hogy mellékneveink nem lévén hajtogathatók, a lehető legközelebb kell férkőznünk az illető főnévhez. Ez ellen Jósika rendszeresen hibázik.

Eddigi megjegyzései a nyelvre, a mondatszerkesztés magyartalanságaira vonatkoztak.

Elbeszélése ügyetlen munkákra támaszkodva halad előre, meséje epizódok halmaza, jellemek következetes rajzának nyoma sincs, az érdeklődést nem tudja állandóan lekötni. Erkölcsi felfogása sem tetszik Brassainak, mert kényelmes, laza s „a legújabb fiziológia tanai — úgy látszik — már a szépirodalomban is kezdenek visszhangozni." Itt a Büchner-

Vogt-Moleschott-Mentovich-féle materializmusra mér vágást.

Bizony el kell ismernünk, hogy ez a bírálat szigorú, híján van minden elismerésnek, de tárgyilagos, elfogulatlan és nem személyeskedő.

Ez a bírálat nem sejtett hatást tett a túlságosan érzékeny lelkü Jósikára. Két rövid, de tárgyilagos felszólalásban válaszol rá azonnal, de tíz év mulva, 1865-ben megjelent Emlékirataiban megint visszatér rá. És ebben fékevesztett szenvedélyességel támad Brassaira. Külsejét így írja le: egy rosszul öltözött, magas, merev egyéniség, egészen vitorlavászonba göngyölve, két lábú tollatlan enciklopédia, nem tudós, csak Vielwisser, portotypja a személyeskedésnek. „A befeketítés, személyeskedés s durvaság Brassai úr polemiáiban oly fényfokán áll a luciditásnak, hogy minden vitatkozás megszünik.“ Elkesergi szomorú sorsát, külföldi számkivetettségét, vagyoni helyzete leromlását, melyben írói képességével és szorgalmával tartotta fenn magát, betegségét s kifejezi azt a sötét és keserű gyanuját, hogy Brassai a lángeszü tudósnak becsületére váló számítással akarta kezéből kiragadni a hajótörés után kezében maradt deszkaszálat, írói képességét, megtörhetetlen jellemét és kitartó szorgalmát.

Bármennyire sajnáljuk Jósika szomorú sorsát s megértjük érzékeny lelke kifakadását, mégis Brassainak kell igazat adnunk, akinek felfogását igazolta azóta az irodalomtörténet, sőt kora is. Vahot bírálata Jósika regényeiről lényegében Brassaiéval egyezik s az Emlékirat névtelen ismertetője Jósika polemiáját megrovásra méltónak mondja, melyből minden „eszmei tartalom“ hiányzik.*

Brassai irodalmi kritikai működését méltatni akarván, rá kell mutatnunk arra, hogy ő hosszú irodalmi pályáján az irodalmi kritika gyakorlatával aránylag keveset foglalkozott s ez a kevés is nem a magyar, hanem főkép az angol irodalomra vonatkozott. Poe Edgár „Rettung“-ját vállalta és végezte melegen érző, szeretettel teljes szívvel és egy páratlanul finom Burns-elemzést nyújtott elsőnek a magyar iro-

* Budapesti Szemle, 1865. III. kt.

dalomban. Ez az oka, hogy kritika-elméleti fejtegetései jóformán ismeretlenek maradtak, a nevét ebben a szakban nem vette szárnyára a hír, mint Gyulaiét, kivel meghitt, kedves, néha kötekedő barátságban élt. Mindkettő külföldi remekműveken nevelt, nemes ízlésü, éles itéletü elme, de Gyulainál túlságra jut a költői véna és intuició, Brassainál a filozófiailag mélyebben járó elme s ez dönti el irodalmi hivatásukat. Egyik az elmélet s másik a gyakorlat embere lesz. De Gyulai — ha nem mondja is — tanul Brassaitól. Brassai az egyetemes áramlattal szemben hirdeti a pszichologiai esztétika alaptételeit s gúnyolja a metafizikai esztétika tartalmatlan fogalom hüvelyezéseit, nem tudja rávenni magát, hogy Vischer hat kötetes esztétikáját elolvassa. Gyulai egész kritikai működését szintén pszichologiai alapra helyezi s gúnyosan szól arról a „tudás zagyvalékról“, mely az esztétika tételeit nem a nagy költőkből vonja le.

Brassai ez irányú működésének elemzését is azzal a fájdalmas gondolattal zárhatjuk — ami már többször felhangzott: — mire vihette volna ez az abnormisan nagy elme, ha egy tudománykörben marad végig!

**Dr. Gál Kelemen.**

---

**Vári Domokos.** *Lélekharangok. Versek.* A kis füzetben 49 vers van. Tartalmukból kitetszik, hogy nagyon különböző alkalomból s különböző időben keletkeztek. A könyv mottója: „Lelkemen keresztül öröm, bú, ha szállnak, Dalban: szerelemre és imára válnak.“ E mottónak a versek tartalma csak félig felel meg; szerelemről kevés szó esik bennük, ellenben szinte mindenik versen vallásos áhítat fuvallata érzik.

Tagadhatatlan, hogy Vári Domokos még kezdő poéta. Verseinek hangja, tartalma, külső formája kevés változatosságot mutat. Képei nem mindig találók, sokszor nagyon merészek, (mikor pl. a harmatot az égben megdorgált angyal szégyenében hullatott könnyének mondja. „Tavaszkor“ c. versében). A verselés technikája is még tökéletlen. Általában látszik, hogy az újkori poéták köteteit nem sokat forgatta.

De azért el nem tagadható érdeme, hogy minden verséből egy mélyen érző, vallásos lélek szól felénk. Csak az elmélyedő, őszinte szív dalolhat úgy, mint poétánk a „Legyen ünnep a világon“ c. versében s csak vallásos, erős, férfias lélek nyilatkozhatik meg olyan komoly, szinte ódai szárnyalású hangon, mint ő a „Bocsásd meg vétkeinket“ c. pályadíjat nyert költeményében.

A mélyen érzés, őszinte, bátor hang jellemzik alkalmi költeményeit is, (Imádkozó harangok, Alma mater stb.), melyek éppen e tulajdonságainál fogva unitárius körökben már széltében ismeretesek.

A füzet szerző kiadása, ára 50 lej. *(ma.)*

**Tóth István:** Színes linoleumai, Kelemen Lajos előszavával. Kolozsvár, 1927.

Kolozsvári kollégiumunknak kiváló rajztanára ezúttal ismét közrebocsátott tíz linoleummetszetet azokból az igazán finom munkákból, melyekhez Erdélyben ma talán épen ő ért a legjobban. Örömmel néztük végig ezt a szép kollekciót, melynek mindenik darabja pompás munka. S úgy láttuk,

hogy Tóth igazán gyors iramban fejlődik művészi pályáján. Előbbi ilyen képeihez viszonyítva nagy haladást mutat első sorban a technikai nehézségek könnyű és főlényes legyőzésében. Még szembeötlőbb a fejlődés kép-kompozicióin. Szamos, Rucák, Tél c. képei teljes témájú hangulatos kidolgozások. Eleven szineit nem szükség külön megdícsérnünk. E tekintetben már első gyűjteménye feltünést keltett.

A szép gyűjteményt Kelemen Lajosnak meleghangú s a művész életét ismertető előszava vezeti be.

Olvasóinknak nagyon ajánljuk, hogy ha tehetik, vegyenek e valóban szép s művészi becsü gyűjteményből. Tóth István atyánkfiának pedig őszintén gratulálunk szép sikeréhez s kívánjuk, hogy az erkölcsi sikert méltó anyagi honorárium kisérje most is, a jövőben is. *Dr. B. I.*

**Dr. Borbély István:** *A régi Torockó.* Kolozsvár, 1927. 8 r. 175 lap. Az ember nem tudja, hogy dr. Borbély Istvánon mit csodáljon jobban: határtalan munkabírását vagy képességeinek sokoldaluságát. Mikor kollégiumi igazgatóvá választották, azt hittük, hogy az adminisztráció teljesen le fogja kötni s nem lesz majd ideje irodalmi munkásságát folytatni. Csalódtunk. Mint igazgató még többet ír. Úgy látszik, munkabírása egyenes arányban nő a munkával. Tartsa is meg az Isten e jó természetét még sokáig.

S ha legalább csak egyfélét dolgozna, de nem. *Az Erdélyi Irodalmi Szemlé*-ben esztétikus volt; a *Keresztény Magvető*-ben dogmatikus és hittantörténész; van tudomásom róla, hogy egyháza megbízásából a *Magyar Unitárius Egyház Történetét* írja; *magyar irodalomtörténeté*-nek két kötetét a magyar tudományosság méltán megérdemelt nagy elismeréssel fogadta; *A régi Torockó*-ban művelődéstörténetíró. Mindezek mellett igazgat, szerkeszt s aktiv részt vesz egyháza s az erdélyi magyarság közéletében. Az ilyen sokoldaluság föltétlenül tiszteletreméltó s különösen az Erdélyben épen most.

Hogy tudományának melyik ágában legerősebb, azt bajos eldönteni. Mint irodalomtörténész és hittantörténetíró produkált eddig legtöbbet és legértékesebbet; azonban nagyszámú kritikai és esztétikai tanulmányai is oly éles elméről s finom műizlésről tanuskodnak, hogy ezek alapján dr. Borbélyt a legkíválóbb műbírálóink közé kell sorolnunk, kitől e

téren még sokat várunk. Kár, hogy újabban keveset foglalkozik kritikával, amikor az irodalmi élet ott oly lendületesen kezd fejlődni.

Mint művelődéstörténetíró sokat olvasott s szakjának alapos ismerője. *A régi Torockó* e tekintetben igen sikerült bizonyíték. E kis könyv mintaszerű monografia. Azt a különben nehéz feladatot, hogy miképen kell valamely község és vidék történetét az egyetemes nemzeti történet keretébe beállítani, dr. Borbély sikerrel végezte el. Elbeszélésének nyugodt tárgyilagossága; tárgyalásának világos menete; stílusának elegáns egyszerűsége a mai hüpermodern írások idején valósággal példányképül szolgálhat. Az igaz, hogy e monografia néhol lehetett volna részletezőbb s ennélfogva kidolgozottabb; az is igaz, hogy a jegyzetek nagyobbik felének elhagyása tudományos szempontból határozottan kár volt; de ezzel szemben el kell ismernünk, hogy ha a szaktudomány így nincs is mindenben kielégítve, a nagyközönség s benne első sorban maga Torockó hálásan vehette e szép könyvet, melynek folytatását mindnyájan kiváncsian várjuk.

Külön kell megemlítenünk a könyv szép kiállítását, amely méltán vetekszik a budapesti nyomdák termékeivel.

(Budapest) *P.*

---

## KÜLÖNFÉLÉK

**Özv. Elekes Dénesné,** szül. Nagy Eszter özvegységének 4-ik évében 63 éves korában 1927. március 18-án, Siménfalván meghalt. Az áldott lelkű székely asszonyok tüköre s a gondos édes anyák mintaképe, aki derék gyermekeket nevelt és hagyott az erdélyi magyarságnak és az unitárius egyháznak. Dr. Elekes Dénes a sz. keresztúri főgimnázium, és Dr. Elekes Domokos a sz. keresztúri egyházkör felügyelő gondnoka édes anyjukat veszítették az elhunytban.

**Özv. Kelemen Albertné,** szül. Gál Katalin 67 éves korában, 1927. április 18-án, Marosvásárhelyen elhunyt. Egy népes papi családnak őrizö angyala s a szereteten nyugvó kereszténységnek megszemélyesítője volt, kit életében a köztisztelet vett körül. Kelemen István, felsőrákosi lelkész édesanyját, dr. Gál Kelemen főgimn. tanár és a kolozs-dobokai egyházkör felügyelő gondnoka testvérét veszítette el benne. Az élők iránt őszinte részvétet érzünk, a halottnak emlékét kegyeletel őrizzük.

**Lelkész beiktatási ünnepély Kolozsvárt.** Április 10-én, köszöntött be a kolozsvári egyházközségbe rendes lelkészi minőségben, Szent-Iványi Sándor, ki nem régen jött haza amerikai tanulmányútjáról, s kit — az egyházközség lemondván választási jogáról — a főtiszt. püspök úr nevezett ki. Ez a beköszöntő különösen az által nyert történelmi jelentőséget, hogy az egyházközség ez által rálépett a teljes önállóság útjára. Eddig ugyanis a lelkészei vagy a teológiával, vagy a főgimnáziummal, vagy a többi helybeli középiskolákkal voltak összeköttetésben s így idejük java részét elvette a különböző mellékfoglalkozás, ami a szigorúan lelkipásztori teendők hátrányára történt. Ennek az lett a következése, hogy Kolozsvárt az egyházközségi élet nem mutatta a kellő élénkséget, amit pedig történelmi hagyományai és jelen helyzeténél fogva is jogosan elvárhattunk. Ez a körülmény indította az egyházközséget arra az elhatározásra, hogy két rendes lelkészt alkalmaz, akiket felment minden nemű mellékfoglalkozás alól, hogy annál nagyobb buz-

galommal és több sikerrel végezhessék a szigorúan vett lelkipásztori teendőket. Nagy megkönnyebbülést, de egyben nagy jelentőséget jelent ez a lelkészekre. Mi hisszük, hogy az egyiknek ifjúi tettvágya s a másiknak hosszas gyakorlat útján szerzett tapasztalatai meghozzák a kívánt sikert s megadják az óhajtott lendületet.

Az új lelkész beiktatása nagy számú közönség részvételével a kellő ünnepélyes formák között történt. A beiktatást dr. Boros György egyh. főjegyző végezte, míg Ürmösi Károly esperes kartársi melegséggel üdvözölte. Az új lelkész nyugodt előadási modorával és megnyerő egyéniségével általános rokonszenvet vívott ki. Kivánjuk, hogy áldás és siker koronázza működését.

**Melléklet.** A Keresztény Magvető jelen számához mellékeltük az Unitárius Könyvtár 12. számát, Csehov Antalnak „Mit ér az élet?“ c. elbeszélését.

A szerkesztésért DR. BORBÉLY ISTVÁN felelős.